

Leping

Luba tõlkida kandidaaditööd
12.04.2011

Seega/käesolevaga annan Ülle Michelsonile loa tõlkida eesti keelde minu kandidaaditöö Sällskapet örtagårdens vänners trädgård i Vadstena – Aktuellt växtinnehåll i historisk belysning och med sikt framåt. [Ürdiaia sõprade selts Vadstenas - aktuaalne taimekoostis ajaloolises valguses, vaatega ettepoole /tulevikku]

Mina [Camilla Bunne] ei loobu oma (töö)õigustest, samuti peab eesti keelses tõlkes selguma et mina [Camilla Bunne] olen töö autor, iga pildi juures peab seisma allikaviide ja tekst nagu originaalis. Ma ei nõua mingit tasu, aga mul oleks hea meel saada tõlkest paar trükitud eksemplari. On ka soovitatav kui saaksin publitseerida eesti eksemplari Epsionil. [Rootsi Põllumajandusülikooli e-publikatsioonid]

Riksantikvarieämbetet soovib et nende nimetus tõlgitakse järgnevalt: "Swedish National Heritage Board".

17.04.2011 ja allkirjad

Eessõna

2009. aasta kevadel kirjutasin õppeprogrammi „Iseseisev töö aiakujundaja kallakuga aiandusinsenerile“ raames kursusetöö

„Ürdiaia sõprade seltsi ürdiaed Vadstenas, ajalugu ja tegevus kuni 2009. aastani“

Töö käigus tekkis huvi kirjutada ka bakalaureusetöö samas kohas, keskendudes taimematerjalile. Aednik Anna Wadmarkilt sain teada, et ürdiaeda olekski vaja inventeerida ja selle põhjal koostada ürdiaias olemasoleva taimesortimendi loend, seega oli alus tööks olemas.

Soovisin ka uurida, mida tähendab ja võib tähendada mõiste „keskaegsed taimed“, samuti seda, mida hõlmab mõiste „taluvanaemataimed“ ja mis taimed need on. Neid mõistepakkusid huvi seetõttu, et praeguse ürdiaia üks osa kannab nime „Keskaegne kvartal“, kus kasvab oletatav keskaegne taimematerjal, ja teist osa nimetatakse „Lustaiaks“, kus kasvavad just „taluvanaemataimed“.

Suur tänu kõigile, kes mind töö käigus aitasid ja toetasid. Eriti tänan oma juhendajat Kjell Lundquisti temapoolse hea, turvalise ja eeskätt asjatundliku juhendamise eest. Samuti tänud talle pildi „Naised roosiaias“ laenamise eest. Täna Ürdiaia sõprade seltsi võimaluse eest uurida taimeinventeerimist nende ilusas aias, nende positiivse suhtumise ja abivalmiduse eest. Eriti tänan aednikku Anna Wadmarki abi eest ürdiaia taimesortimenti puudutavates küsimustes.

Täna Karin Lindebladi Rootsi muinsuskaitseametist piltide laenuks andmise eest ja võimaluse eest tutvuda veel avaldamata töödega. Täna Henrik Morinit, vanemate kultuurrooside inventeerimise programmi projektijuhi asetäitjat huvitava ja asjatundliku arutelu eest „vadstena roosi“ üle. Täna Linnéa Oskarssoni, enne 1940. a. kasvatatud mitmeaastaste taimede inventeerimise programmi projektijuhti nõuannete eest vanaaegsete taimede kohta käiva kirjanduse osas. Eva Anianssoni, Rootsi akadeemia keelejuhendajat, abi eest mõistete otsimisel ja huvitava arutelu eest teemal „taluvanaemataimed“.

Täna oponenti Marcus Söderit tähelepaneliku tutvumise eest minu tööga ja konstruktiivse oponeerimise eest. Sara Johanssoni, Rose-Marie Gustavssoni ja Joakim Bunnet abi eest korrektoori

lugemisel ja huvitavate arutelude eest.

Täna Josefina Sköldi Västmanlandi metsaametist ning arheoloog Christina Svenssoni kultuurikeskkonnakaitse sihtasutusest Mälardalenist Skinnskattebergi ja Lillhäradi kaartide laenutamise eest.

Töö lõpufaasis jõudsid minuni uued andmed roosisortimendi nimetuste kohta. Üleriigilise kultuurtaimede mitmekesisuse säilitamise programmi töötajad Åke Karlsson ja Ehrland Börjesson külastasid juulis 2010 Vadstena ürdiaeda ja aitasid mul määratleda mõned ühingu jaoks seni tundmatud roosiliigid. Need andmed minu bakalaureusetöösse kaitsmise ajaks ei jõudnud. Suur tänu, Åke Karlsson ja Ehrland Börjesson, teie väärtusliku abi eest roosisortimendi määratlemisel.
Camilla Bunne

Sisukord	
Kokkuvõte	VI
Summary	VIII
1. Sissejuhatus	1
1.1. Taust	1
1.2. Otstarve ja eesmärk	2
1.3. Käsitletavad küsimused	3
1.4. Materjal, meetod ja lähenemisviis	3
1.5. Käsitletava materjali piiritlemine	4
2. „Ürdiaia sõprade seltsi“ aed Vadstenas	7
2.1. Ürdiaia erinevate osade kirjeldus	7
2.2. Taimekoosseis 2009. a.	8
3. Keskaeg, keskaegsed aiad ja taimematerjal	18
3.1. Keskaeg	18
3.2. Kuidas nägi välja „keskaegne aed“	20
3.2. Mõiste „keskaegsed aiad“ (ning mõned aiaosad)	21
Müür	23
Köögiljajad [kapsamaa]	24
Ürdiaed	26
Kloostriõu ja võlvkäik	27
Kalmistud	28
Puuviljajad	29
3.3. Neli viisi keskaegse taimematerjali jälile jõudmiseks	31
Arheoloogilised leiud	31
Maalid (illuustratsioonid)	33
Kirjalikud allikad	37
Jäänuktaimed	42
Minu allikates nimetatud „keskaegsed taimed“	42
4. Mida pean silmas taluaia taimede ja vanaema taimede all?	52
4.1. Rootsi keelne mõiste „torp“ (millest tuletatud rts. sõna „torpväxter“ - talutaimed, tõlkija märkus)	52
4.2. Kuidas said taimedest „taluaia taimed“	53
4.3. Allikad, kust leida „taluaia ja vanaema taimi“	54
4.4. Millised taimed jäävad püsima	57
Puud ja põõsad	59
Ühe- ja mitmeaastased taimed	60
Köögiljad	61
Sibultaimed	61
Ronitaimed	61
Kodumaised ilutaimed	62
4.5. Mõisted „vanaema taimed“ ja „taluaia taimed“ - millised taimed nende alla liigitatakse?	63
5. Ettepanekud „Ürdiaia sõprade seltsi“ ürdiaia arendamiseks tulevikus	67
Hooldusplaan	67
Olemasolevate osade arendamine	67
Arendamine - köögiljajaaia rajamine	67
6. Arutelu	68
Allikad ja kirjandus	70
Lisad	76
Lisa 1. „Ürdiaia sõprade seltsi“ ürdiaia plaan (koostas Camilla Bunne, 2010)	76
Lisa 2. Sõnade ja mõistete seletused	77
Lisa 3. Taluaia taimeinventuur, Lillhäradi kihelkond, Västmanland 2004	
Lisa 4. Taluaia taimeinventuur, Skiskattebergi kihelkond, Västmanland, 2005	83
Lisa 5. Taluaia taimeinventuur, Malexander, Östergötland 1986	86
Lisa 6. Taluaia taimeinventuur, Skåne, 1987	88

2. Ürdiaia sõprade seltsi aed Vadstenas

2.1. Ürdiaia eri osade kirjeldus

Rohuaed (Gr) kujutab endast muruplatsi, kus vana ja pahkliku robiinia (ebaakaatsia) (*Robinia pseudoacacia*) tüve ümber on istepink. Murus kasvavad erinevad kevadtaimed.

Kõrtsmiku kvartali (km) ürte kasutab restoran Munkklostret. Lustaed (Lu) kujutab endast peenart „talu- ja vanaema taimedega“.

Keskaegne kvartal (Me) koosneb riskülikukujulistest maitseainete, ravimtaimede ja mõnede mürgitaimede peenardest.

Roosiaed 1 (R1) on esialgne rosaarium, mis rajati 1983. a. koos ülejäänud ürdiaiaga.

Roosiaed 2 (R2) on ürdiaia edasiarendus, siia istutati roosid 17. nov. 2005.

Läänepoolne peenar (Rv) asub keskaegse kvartali kõrval.

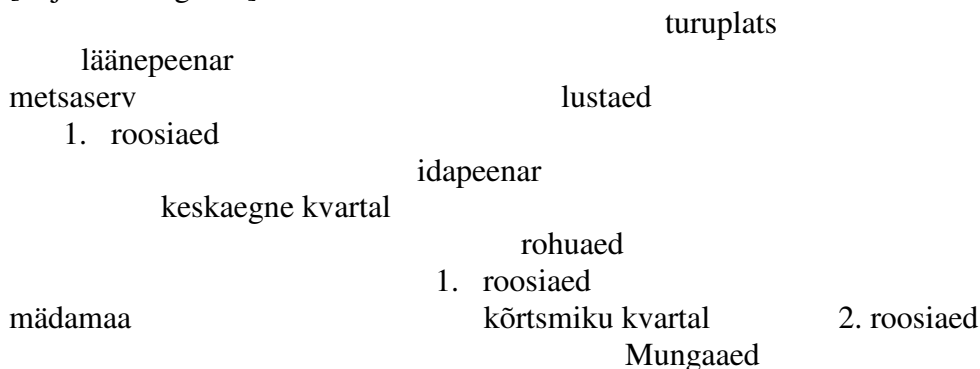
Idapoolne peenar /Rö) asub keskaegse kvartali kõrval.

Metsaservas (Sk) on erinevad puud ja põõsad, alustaimestus kasvavad rohhtaimed.

Mädamaal (Su) kasvavad niiskustarmastavad taimed.

Turuplatsiks (To) nimetatakse muruplatsi, kus korraldatakse tihti ühingu üritusi, siin kasvab üks robiinia (*Robinia pseudoacacia*), kaks kreeka pähklipuud (*Juglans regia*) ja piki Palverändekeskusesse viivat tara, mille teisel pool Mungaaed, asub uus roosiaed.

[vt joonis orig lk 7]

Joonis 2. Ürdiaia sõprade seltsi ürdiaia plaan, suuremalt lisas 1.

2.2. Taimekooslus aastal 2009

Tabel 1 Ürdiaia taimesortiment 2009

Ühe- ja mitmeaastased taimed

teaduslik nimetus	rootsikeelne nimi	asukoht (lühendite seletus punktis 2.1.)
-------------------	-------------------	--

[vt orig lk 8-14]

Puud ja põõsad

[vt orig lk 14-15]

Roosid

[vt orig lk 15-17]

3. Keskaeg, keskaja „aiad“ ja taimed

3.1. Keskaeg

Keskaega piiritletakse erinevates maailmajagudes erinevalt, piiritlus sõltub ka sellest, kas keskaega vaadeldakse poliitilisest, religioosest või kultuuriajaloolisest vaatenurgast.

Euroopas algas keskaeg umbes aastal 500 pKr ning kestis kuni 15. sajandi teise pooleni. See ajajärk jagatakse vahel kolme perioodi, varakeskaeg umbes aastast 500 - 10. saj., kõrgkeskaeg umbes 1000 - 14. saj algus ning hiliskeskaeg, mis hõlmab suurema osa 14. ja 15. sajandist. Põhjamaades nimetatakse keskajaks perioodi alates 1050. a. kuni 16. sajandini.

Keskaega Rootsis võib jagada kahte perioodi, enne aastat 1350 ja peale seda. Enne aastat 1350 (varakeskaeg) jätkus umbes aastal 750 alguse saanud kõrgkonjunktuur, mille järsult lõpetas must

surm 14. saj keskel. Katkupuhangud ründasid umbes kümneaastaste vahedega. 16. sajandil hakkab madalkonjunktuur taanduma.

Mõiste keskaeg võtsid 15. sajandil kasutusele Itaalia humanistid, nende arvates oli see ajastu „süinge ja ebahuvitav vahepealne aeg“, seda nähti „renessansi ilusate päevade“ primitiivse ja tumeda taustana. Nad ise esindasid enda arvates loomingulisust ja uudsust, saades impulsse antiikaja teadusest ja kunstist. Suhtumine ajastusse kui „pimedasse keskaega“ on visalt püsinud läbi ajaloo, kuigi on ette tulnud ka vastupidiseid käsitlusi, nt ülistasid mõned 15. sajandi renessansiajaloolased keskaja kultuuri- ja poliitilisi saavutusi, nt kiriklikku kultuuri.

Tänapäeva teaduses valitseb enamjaolt avaram lähenemine. Vahel räägitakse „dünaamilisest keskajast“, mil uued ideed omavahel kokku põrkasid. Arvatakse, et vaimne konformism ei olnud sugugi nii levinud nagu renessansiaja mõtlejad uskusid. Seatakse kahtluse alla varasemad väärtushinnangud nagu „uudsus on alati hüve“. Selle asemel rõhutatakse, et keskaeg oli huvitav periood, mil loodi nii heas kui halvas alus Euroopa ühiskonna arengule. Loodi sotsiaalsed, majanduslikud ja kultuuristruktuurid, mis jäid väga kauaks püsima. Tekkis kultuurmaastik külade ja taludega, mis sai aluseks maaharimisele ja maksude kogumisele.

Rootsi ühiskonna keskaegne raamistik erines tänapäevasest ülesehitusest. Tänapäeval räägime Rootsi riigist ja riigivõimust. Riigivõim ei olnud 12. sajandil niisugune nagu praegu, selle asemel olid „võimulolevad suguvõsad“. Nende võim põhines maaomandil. Kõige mõjukamad suguvõsad pärinesid Västergötlandi maakonnast (Eriku suguvõsa) ja Östergötlandi maakonnast (Sverkeri suguvõsa). Kuigi perekondadele kuulus palju maad, ei olnud neil tänapäevasel viisil võimalik sissetulekuid saada, kuna makse ei olnud ja maad ei maksustatud. Raha teeniti oma majapidamisest, pisut raha saadi ka trahvidest. Kui Erik Eriksson ja Sverkeri suguvõsast pärit Katarina abiellusid, tähendas see suguvõsade ühinemist. Abielu jäi aga lastetuks ja mõlemad suguvõsad surid välja. Poliitilisest vaatekohast lähtudes algas sellega (1060. a) Rootsi keskaeg, mis lõppes Stockholmi veresaunaga 1520. a või Gustav Vasa valimisega kuningaks 1523. a. Kui ajamääratluses lähtuda kultuurisündmustest, on piirid hägusamad. Sellest vaatekohast algab keskaeg ristiusu saabumisega Rootsi (9. saj keskpaigast kuni 12. saj) ja lõpeb reformatsiooniga aastal 1527.

Kui ülalnimetatud suguvõsad välja surevad, tõusevad esile Folkunga suguvõsa ja Birger Jarl. Magnus Birgersson (Birger Jarli poeg) kehtestas 13. sajandil maamaksud, millega kuningavõim sai kindla sissetulekuallika. Aja jooksul kujunes maksust vabastatud isikutest eraldi ühiskonnaklass, aadel, kes maksusoodustuse eest andis vastuteenena relvi, hobuseid ja ratsamehi. Ka kirikule kuuluv maa oli maksust vabastatud [kirikuaadel].

Tollal kirja pandud maakonnaseadused kujundasid kuni viimase ajani meie õigusemõistmist. Keskaegseid seadusi peetakse vanimateks rootsikeelseteks sidusateks tekstideks. Seadused sisaldavad ka teavet erinevate taimede kasutamise ja rootsikeelsete taimenimede kohta. Näiteks nimetatakse mõnes seaduses taimekasvatust ja karistusi neile, kes nende taimedega seadusvastaselt käitub.

Maaharimise ja asustuse laienemise tulemusel kolmekordistus 12.-14. sajandil mõnede Rootsi osade elanike arv. Uudismaade kasutuselevõttu juhiti teatud määral ülalt, lubades mõnedes piirkondades maksuvabastust, aga suurt osa mängisid ka vabatalupojad. Uute maade kasutusevõtuga seoses arendati uusi töömeetodeid ja -vahendeid. Üheks näiteks on raudotsaga labidatera (joonis 4). Vanemad labidad olid üleni puust. Raudotsaga labidaid on arheoloogid kohanud alates 13. sajandist pärit leidudes. Uutmoodi labidas hõlbustas uute maade harimist ja kraavide kaevamist, mille tulemusel võeti kasutusele uued harimissüsteemid.

[Joonis orig lk 19]

Joonis 4. Varakeskajal võeti kasutusele raudotsaga labidad. See raudots on pärit 16. saj keskelt. 14. sajandil võeti varemkasutatud ruunikirja asemel tarvitusele ladina tähestik. See oli kiriku mõju tugevnemise tagajärg, kirik vastutas ka hariduse eest. Keskajal kuni 16. saj reformatsioonini oli Rootsi katoliiklik maa. Katoliku kirik püstitas kloostreid ja tänu kloostritele „saime me osa kõrgetasemelisest aiakultuurist ja raviteadusest.“ Kloostrites jagati teadmisi m h puuviljade kasvatamise ja metsanduse kohta. Kloostritöötuste oluliseks osaks oli hoolitsus nõrkade ja haigete eest. Preestrid, mungad ja nunnad toimisid sel ajal omamoodi arstidena. Suur osa kasutatavatest

arstimitest valmistati erinevatest taimedest, mõned korjati metsast ja teisi kasvatati kloostrites. Mõnes kohas kasvatati ka „ilutaimi“ ja söödavaid taimi.

3.2. Kuidas nägi välja „keskaegne aed“?

Erinevates allikmaterjalides toodud keskaegsete aedade kirjeldused lähtuvad erinevatest tõlgendustest. Tekib küsimus, kas üldse on olemas üht lihtsat vastust ja kas võib öelda, et üks tõlgendus on õigem kui teine?

John Harvey artiklis *Medieval Garden: The Oxford Companion to Gardens* (1991) leitakse, et keskaegset euroopa aeda on raske kirjeldada, kuna ühtki aeda ei ole sellest ajast säilinud. On vaid mõned representatiivsed aiad, aga kõik tüüpilised/sümboolsed kujutused pärinevad 15. sajandist ja hilisemast ajast. Ka aiandusalane kirjandus aastatest 500-1500 on puudulik. Olulisemad arhiivid tekkisid alles 14. sajandil. Harvey arvates tuleb lihtsalt leppida sellega, et paremini dokumenteeritud ja arheoloogiliselt uuritud Rooma riigi aedade ja keskaja aedade vahel haigutab tühimik, arheoloogilised leiud võivad siiski aidata seda tühimikku täita.

Sten Dunér kirjutab artiklis „Aed kui Jumala peegeldus“ (1971), kui raske on varakeskaja aedu kirjeldada, kuna neist ei ole palju järel. Aed ei ole muutumatu nagu arhitektuuriteos või skulptuur. Aiad koosnevad põhiosas orgaanilisest elusast materjalist. Taimed tärkavad, elavad ja surevad looduse ringkäigus. Dunér nimetab kõrgkeskajale eelnenud 700 aastat keskaegseks „aiapimeduseks“. Ta mainib „keskaegse aia kaht poolust“, millest üks on sümboolse tähendusega ideaalaed ja teine maapealne praktiline aed. Nende kahe vahele jääb terve hulk mitmesuguseid aedu, millest mõned olid unistused paradiisist ja teised tarbeaiad. Ta kirjutab, et kristlikus maailmas tajuti loodust ja aeda sageli taevase maailmakõiksuse peegeldustena.

Harvey järgi oli samaaegselt olemas mitut tüüpi aedu. Kõigepealt tarbeaed: köögiviljaaed toidu, aedviljade ja maitsetaimede kasvatamiseks, mida ümbritsesid vilja- ja pähklipuud. Ravimtaimeaias kasvatati mitmesuguseid ravimtaimi erinevate haiguste raviks, need aiad võisid olla suured, kui nad asusid mõne ravila või kloostrijuures, või tegemist võis olla väikese osaga eraaiast, kus majaperenaine taimi kasvas. Apteekrid ja arstid täiendasid kalliste imporditud arstimite varu omaenda väikesest ravimiaiast.

Edasi kirjutab Harvey, et lisaks tarbeaiale (utilitarian-garden) oli nn lustaed (pleasure-garden), mis võis esineda kahel erineval kujul, sõltuvalt sellest, kui palju maad kasutada oli. Paljude majade juures oli suletud ürdiaed (herbarium), millele avanes vaade magamistoast, aias võis ka einetada ja puhata. Aiad olid tihti ruudu- või ristkülikukujulised, neid ümbritsesid puidust võreseinad, millel kasvasid väänkasvud - metsroosid, lõhnav kuslapuu ja viinamarjaväädid. Suure osa aiast moodustas muru, mis meenutas õitsvate taimedega aasa jalgradade ning ka basseini või purskkaevuga. Muru ümbritsesid lillepeenrad, olid ka muruga kaetud kõrgemad kohad istumiseks. Peenardel kasvasid nt punased ja valged roosid (*Rosa* spp.), võhumõõgad (*Iris pseudoacorus*), pojengid (*Paeonia* spp.) ja natuke muid rohttaimi. Liikide arv nendes peenardes kasvas iga sajandiga. Neist ürdiaedadest väljaspool asuvates, pisut suuremates aedades võis olla sammaskäik või pergola, tunnelikujuline lehtla, kus puitsõrestikehitis oli kaetud rooside (*Rosa* spp), viinapuude (*Vitis* sp) või luuderohuga (*Hedera helix*). Harvey väidab, et illustratsioonide põhjal otsustades võis nende kujundus olla vägagi erinev.

Harvey kirjeldab veel üht liiki lustaeda, mida võib kohata suuremate rajatiste juures, viridarium ehk viljapuuaed, mis istutati vaid ilu pärast. Õunapuud (*Malus* spp), pirnipuud (*Pyrus* spp), kirsid (*Prunus* spp), küdoonia (*Cydonia oblonga*), mooruspuud (*Morus* sp) istutati metsapuude vahele, kus nad õitsemise ja viljade valmimise ajal pilku püüdsid. Puud andsid varju ja pakkusid puhkevõimalust.

Harvey kirjeldab edasi teist tüüpi aeda, kus varasemate põlvkondade pikergused peenrad olid säilinud, vahel olid nad tihedalt üht liiki taimi täis istutatud, aga hiljem jäeti nad peaaegu tühjaks, ja neile asetati ilutaimi potis. Talvises haljastuses kasutati pukspuud (*Buxus* sp), astelpõõsast (*Ilex* sp), kadakat (*Juniperus* sp) ja jugapuud (*Taxus* sp).

Sten Karling väidab oma raamatu „Rootsi aianduskunsti ajalugu“ (1931) peatükis "Ilmalik aianduskunst“, et keskaja Rootsisis saab rääkida kolme tüüpi aedadest: aed, maitseainete aed ja lilleaas. Sama näeme kloostrite juures. Sellele aia osale, mida mõnes keskaegses aias nimetati

lilleaasaks, vastas kloostri juures võlvkäigutaimestik. Näide sellisest rajatisest on olemas Vadstenas. Siin nimetati seda osa rohuaiaks ja see asus nunnakloostri ja kiriku vahel. Vadstena nunnad tohtisid pühapäeviti üksteisega rohuaias vestelda.

Eksootiline lilleaasa idee, kus ristikumurusse külvati käsitsi lilleseemneid, saabus Põhja-Euroopasse lõunast. Enne seda valitses Põhja-Euroopas traditsioon kasvatada eri liike eraldi klumpides või peenardes seina või müüri ääres. Teiseks erinevuseks oli, et lõunapoolsetes soojemates maades rajati peenrad ümbritsevast pinnast madalamale, et kogu vesi saaks ära kasutatud. Külmematel maadel oli oluline takistada juurte veest läbiümbumist ja peenrad tõsteti jalgradadest kõrgemale. Üheks tähtsamaks allikaks kloostrite ja kloostriaedade kujundusest ettekujutuse saamiseks on tuntud S:t Galleni ideaalplaani Šveitsist, umbes aastast 820. Tegemist on benediktiini kloostrite ideaalplaaniga, aga seda järgisid ka tsistertslased.

3.2 Mõiste keskaegsed aiad (ja veel mõned aiaosad)

Kjell Lundquist väidab oma töös „Täienduseks mõistele „aed“ ja aiataimede ajaloo Rootsisis“ (2000), et mõiste „aed“ on väga vana. Mitmetes meie keskaegsetes maakonnaseadustes (vt lk 37) leiame selle sõna muinasrootsikeelsele kujule „trägarper/trägarer“. Lundquist toob tsitaadid Codex Bildstenianusest (u 1420-50) ja Püha Birgitta ilmutustest (käsikiri aastatest 1400-25), mis tõendavad viljapuude olemasolu aedades 15. sajandil.¹

Lundquist tsiteerib Knut Fredrik Söderwalli (1884-1918) „Keskaegse rootsi keele sõnaraamatus“ toodud määratlust: „aed = piiratud ala, kuhu on istutatud viljapuud, puuaed.“ Uurides aia mõiste muutumist aja jooksul, mainib Lundquist aia määratlust 1936. a. Rootsi teatmik, mille aeda puudutava osa kirjutab Carl G. Dahl:

„Piiratud ja tavaliselt tarastatud ala, kus kasvatatakse ilutaimi, viljapuid, marjapõõsaid või köögivilju. Veel umbes 200 aastat tagasi oli rootsikeelsele sõnale aed kitsam tähendus, tähistades eeskätt puude, eriti viljapuude kasvatamise kohta, seega tähendades ligikaudu sama mis õunapuuaed, ja see erines lustaiast, s t iluaiast ja pargist ning köögiviljamaast, köögiviljakaas, mida nimetatakse tihti ka ürdi-, maitsetaimede aiaks ja kapsaaiaks.“

Nende ridadega, kirjutab Lundquist, on kokku võetud kogu tema kirjutise sisu.

Rootsikeelse mõiste „trädgård“ (= puuaed) tähendus on aegade jooksul muutunud, tähistades esialgu piiratud kohta puude kasvatamiseks, seejärel hõlmates ka palju teisi osi ning tänasel päeval ei pruugi „puuaias“ puid ollagi.

Keskaegse aia näiteks on Vadstenas nn Munkträdgården=Mungaaed (joonis 5). Selle rajas 1370-ndatel aastatel Johan Petersson. Enamus puudest, mida praegu mungaaias näeme, istutati 1914. aasta paiku. On ka väga vanu puid, eeskätt mungapirnipuu, mis pärit kloostriajast. Väidetavalt on tegemist juba ammu varisenud puu kännust kasvanud puuga. Viimastel aastatel on siin loodud geeniarhiiv, klooniarhiiv, kus vanu puuviljasorte säilitatakse tuleviku tarbeks.

Lundquist kirjutab, et rootsikeelse sõna „aed“ tähenduse muutumise mõistmiseks aja jooksul tuleb võtta arvesse ka teisi keskaegseid „-gård“ lõpuga sõnu ja nähtusi. Neid leiame rootsi keskaegsetes seadustes: mesiaed, tapuaed, ürdiaed, kapsaaed. *Gård*-lõpuga sõnade nimekirja võib täiendada: *djurgård* - loomaaed - piiratud ala, kus peeti jahiloomi; puuaed; rohtukasvanud piiratud ala - rohuaias; maitsetaimede aed, ürdiaed, roosiaed, lilleaed, õunapuuaed või puuaed, kogreitiik. Kui sellest lähtuvalt tuleks vastata küsimusele, mida tähendas keskajal rootsikeelne sõna „trädgård“ (aed), on vastus: see oli üks paljudest aiatüüpidest, rõhuasetusega sõna esimesel osal „trä“ (puu) - seega puu-aed.

Müür

Keskaegse aia tähtis element oli tara aia ümber. Suletud aia eelkäijad olid muu hulgas ka rooma antiiksed peristüülid, siseõued, mida ümbritsesid sammaskäigud. Tarastatud aia teiseks eeskujuks olid araabia õueaiad, „rijad“² ja „patio“, kinniehitatud õu.

Müür/piire eraldas aeda ümbritsevast loodusest ja kaitses vaenlaste ja metsloomade eest. Penelope Hobhouse toob raamatus „Aianduskunsti ajaloo 3000 aastat“ (2002) võrdluse meie ajaarvamise

¹ „Aed“ on rootsi keeles „trädgård“ - sõna-sõnalt „puuaed“, vrd inglise „garden“, rootsi „gård“. Originaalis on siin välja kirjutatud tsitaadid muinasrootsi keeles, mis siin jäetud tõlkimata. (tõlkija märkus)

² tähendab araabia keeles „aiad“ - tõlkija märkus

esimesel sajandil valitsenud suhtumisega, mil Vergilius ja Plinius noorem kirjutasid, et „lohutust ja ilu võib leida looduses“. Hobhouse väidab, et varase keskaja inimeste sotsiaalsed ja materiaalsed vajadused ei lubanud neil jagada sama suhtumist. Müür kaitses ka kurjade vaimude eest. Piire võis olla ehitatud tellistest, piirdena toimis tihe hekk, selleks võis olla plank, metsroosi- või viirpuuväätidest punutud tara või veega täidetud kraav. Vadstena Mungaaias on säilinud keskaegne tellismüür (joonis 6).

Joonis 6 (orig lk 23). Keskaegne müür ümbritseb osaliselt ikka veel Mungaaeda Vadstenas. Mitmetel keskaegsetel illustratsioonidel näeme, et aed on ümbritsetud müüriaga. Seda näeme S:t Galleni plaanil. Näiteks võib tuua ka „Paradiisiaeda“ (ca 1410-20) ning illustratsiooni; samuti „Roosiromaani“ (ca 1485). Lähemalt kirjeldan illustratsioone allpool.

Tänapäeval kasutatakse keskaegsete piirdega aedade tähistamiseks mõistet *Hortus conclusus*. Mõiste omas esialgselt kristlaste jaoks religioosset tähendust, väljendades usku Eedeni aeda või idealiseeritud aeda. Keskajal oli *Hortus conclusus* piirdega aed, milles kasvasid viljapuud, ürdid, lõhnavad lilled ja kus oli jooksev vesi. Sinna pääsesid vaid valitud.

Kapsaaed

Vanimad rootsikeelsed sidusad tekstid leiame keskaegsetest seadustest. Need on ka rootsikeelsete taimenimede vanimad allikad. Inger Larsson kirjeldab seadusi üksikasjalikult raamatus „Millefolium, raudreiarohi ja verihain“ (2009). Käsitlen neid allpool. Ka Sten Karling kirjeldab keskaegseid seadusi ning nende olulisust keskaegse aianduse ja 14. sajandi keskpaiga erinevate aiatüüpide mõistmisel. Näiteks kirjeldatakse Kristoferi maaseaduses, mida tähendab „vaid ainelist tähtsust omav kapsaaed“, kus kasvavad oad, herned ja kapsad.

Kapsaaias kasvatati erinevaid köögivilju neljakandilistel peenardel. Kloostrid olid suunanäitajad uute kapsasortide ja lehtköögiviljade nagu lehtpeet (*Beta vulgaris*, Mangoldi rühm) ja salat (*Lactuca* sp) juurutamisel. Keskaja alguses oli oluliseks toiduaineks pastinaak (*Pastinaca sativa*), selle rolli võttis hiljem üle porgand (*Daucus carota* ssp *sativus*). Keskajal kasvatati ka lauku (*Allium cepa*) ja keskaja lõpupoole ilmus kurk (*Cucumis sativus*).

Köögiviljaaias kasvatatavate taimede osas kehtisid ranged „toidu ja toidukordade“ kohta käivad reeglid, mille oli koostanud Clairvaux' Bernhard ja kus peamiseks sõnumiks oli „lihtsus ja mõõdukus“. Need reeglid sätestasid näiteks, et tuleb „vältida priiskamist“ ja rahvast hoiatati toidu maitsestamise eest. Seepärast ei lubatud välismaiseid importmaitseaineid kasutada. Kasutada tohtis ainult põllul kasvatatud maitseaineid. Paljusid taimi, mida tänapäeval peetakse umbrohuks, korjati keskaegsel Inglismaal toiduks. Enamus nendest taimedest paljuneb kergesti iseseisvalt. Võib-olla keskaegsed inimesed panid rohimised söödavad umbrohud kõrvale. Ka näiteks Rootsisis korjati kevaditi „lehtkapsast“ (kevadtaimi, nende hulgas ka naati).

Inger Larsson mainib, et Peder Månssoni kirjutises „Talukunst“ on üksikasjalikud juhised, mida tuli "Köögivilja- ja ürdiaias" (neid kaht ta ei eristanud) keskaja lõpus kasvatada. Taimed on siin all kirjas.

peet (*Beta vulgaris*)

till (*Anethum graveolens*)

kõrvits (*Cucurbita pepo*)

kappar (*Capparis spinosa*)

koriander (*Coriandrum sativum*)

kapsas (*Brassica oleracea*)

münt (*Mentha* sp)

pastinaak (*Pastinaca sativa*)

hanemalts (*Chenopodium* sp)

aed-mädarõigas (*Armoracia rusticana*) või aedrõigas (redis) (*Raphanus sativus*, Daikoni rühm)

naeris (*Brassica rapa*)

ruut (*Ruta* sp)

aedrõigas (redis) (*Raphanus sativus* või aed-mädarõigast (*Armoracia rusticana*)

punane sibul? (*Allium cepa* punase sibula rühm)

seller (*Apium graveolens*)

sinep (*Sinapis* sp)
endiiviasigur, lehtsigur (*Cichorium endivia*)
aedsalat (*Lactuca sativa*)
magun (*Papaver* sp)
küüslauk (*Allium sativum*)
naeris (*Brassica rapa* ssp)
aedvaak (*Inula helenium*)

Skänninges ja Vadstenas on uuritud köögiviljaaedu linnakruntidel. Krundid olid välja venitatud, elamu paiknes krundi keskel. Elumaja taga asus köögiviljaaed. Vadstenas võtsid köögiviljaaiad enda alla umbes kolmandiku krundist, seega olid nad ca 300 m² suurused. Köögiviljaaedu ümbritses tara või plank. Uuring näitab, et aias olid riskülikukujulised peenrad laiusega 1,20-1,40 meetrit. Peenarde vahel olid jalgrajad. Arheoloogilistel väljakaevamistel leiti jälgi, mis viitavad sellele, et peenarde harimisel kasutati labidat. Joonisel 7 näeme hiliskeskaegse köögiviljaaia uurimist Vadstenas.

Joonis 7 (orig lk 25) Hiliskeskaegse kapsaaia uurimine Vadstenas.

Ürdiaed

Inger Larssoni järgi kasutatakse ürdiaia mõistet enamuses keskaegsetes aiandusalastes kirjandusteostes. Tema arvates on raske teha järeldusi mõiste tähenduse kohta, kuna sõna tegeliku ja piltliku tähenduse vahelised piirid on ebaselged. Vooruse ürdiaias kasvatati liiliaid ja roose, aga keskaegne „ürdisegaja“ rootsi keeles (e k rohusegaja) on inimene, kes ürtidest ravimeid valmistab. Kirjalikes allikates tähendab sõna „ürt“ enamasti ravimtaimi. Enamus taimedest, mille keskaegset nime me teame, on mõnel ajal leidnud kasutust ravimtaimena. Seepärast ei ole meil võimalik teada, kui lai oli selle mõiste tähendus. Täna sel päeval teada olevate allikate põhjal võime vaid oletada, et ürdiaias kasvatati lilli, maitsetaimi ja ravimtaimi. Larsson toob ära tsitaadi Magnus Erikssoni maaseadusest „ kui nüüd keegi läheb teise ürdiaeda või kapsaaeda ja varastab lauke, ürte või kapsaid“. Tsitaati võib tõlgendada nii, et ürdiaias kasvatati lauke ja ürte ning kapsaaias kapsaid. Sten Karlingi arvates annab Magnus Erikssoni maaseadus hea ettekujutuse aedade olemusest 14. sajandi keskel. Selles nimetatakse lisaks viljapuuaiale, kapsaaiale, tapuaiale vaid üht ürdiaeda, milles kasvavad „lilled, laugud ja muud taimed“. Täna seostatakse mõistet „keskaegne aed“ tavaliselt ürdiaiaiga, kus kasvatatakse ravimtaimi. Ürdiaiad olid tavaliselt kloostrite, losside, suuremate mõisate juures ja linnades apteekritel. Tavalistel inimestel ürdiaedu enamjaolt ei olnud, nemad rahuldasid oma vajadused metsikute ravimtaimede ja kapsaaia saadustega.

Sten Karling kirjeldab Stockholmi lossi keskaegset ürdiaeda. See asus lossist lõunas avatud kohas, mida nimetati Sanden. Stockholmi raekohtu materjalide põhjal paigutab ta aia Slottsbackeni alumisse ossa. 1461. a nimetati seda „Lossi ürdiaiaiks“ ja 1463. a kuninga „ürdiaiaiks“. Aed eksisteeris sellisel kujul seni, kuni Gustav Vasa sai dominiiklaste kloostrilt uue ala aia rajamiseks . S:t Galleni plaanil koosneb ürdiaed piirdega ümbritsetud riskülikukujulistest peenardest, aed asub haigla kõrval. Anna-Maria Blennow nimetab sama kohta apteegiaiaiks.

Sten Duner kirjutab, et Püha Birgitta jaoks oli maapealne ürdiaed paradiisi peegeldus, see arusaam oli kristlikus maailmas tavapärane. Piir ilu ja kasulikkuse vahel ei olnud selgesti defineeritud, ilu nähti „jumalikkuse tunnusena“, vaimse iluna, mis segunes kasulikkusega, nagu köögiviljaaed ja lustaed.

Maria Flinck kirjutab raamatus „Kloostriuseumide aiad - kas keskajal tunti vaid ürte?“ (2008), et tänapäevane ettekujutus ürdiaiaist pärineb u aastast 1900, mil liikumine Arts & Crafts innustas rajama keskajast inspireeritud ürdiaedu, kus väikestes nelinurksetesse klumpidesse istutati igauhte vaid üks taim. Lähtuti hiliskeskaegsetest maalidest, millel kujutati losside iluaedu. Eelistati healõhnalisi ja dekoratiivseid taimi. Need Arts & Crafts ideed võeti 1910-20-ndatel ka Rootsis omaks. Ürdiaedade planeerijateks villade juurde olid nt Ester Claeson ja Lars Israel Wahlman. Huvi keskaja ja maitsetaimede vastu jäi üsna lühiajaliseks, aga tekkis uuesti 1970-ndatel aastatel, kui toiduvalmistamises hakati üha rohkem kasutama Vahemere äärest pärinevaid maitsetaimi. Rajati Art & Craft stiilist inspireeritud ürdiaedu, kus kasvatati maitseaineid toidu jaoks.

Benediktiini kloostris Lorschis Saksamaal asub 1981. a. rajatud aed, mis põhineb munga Walahfrid

Strabose 9. saj kirjutatud luuletusel *Hortulus*, milles nimetatakse 23 taime. Aias on kividega ääristatud kõrgemad peenrad ja liivast jalgrajad. Lorschis on veel üks, 2002. a rajatud aed, mis põhineb kirjanduslikul allikal, u aastast 800 pärit käsikirjal, mis kloostri raamatukogus on säilinud. See on vanim saksakeelsetelt aladelt pärinev ravikäsiraamat (*Codex medicinalis* 1, Bamberg Staatsbibliothek, publitseeritud Das Lorsch's Arzneibuch'is, Bamberg 1989).

Uuem ürdiaed on rajatud vanale kalmistule. Kuna luustikud asuvad vaid 50 cm sügavusel, on peenrad kõrgendatud, ääristatud kividega, et neile saaks midagi istutada. Aias kasvab käsikirjas nimetatud 150 vastupidavat taime, juures on sildid ladina-, saksa- ja ingliskeelsete nimedega. Kõik muu peale taimematerjali on aias täiesti tänapäevane.

Kloostriaed ja ristikäik

Erinevates allikates on erinevad andmed selle kohta, kas ja millist taimematerjali keskaegsetes kloostriaedades/õuedes leidis. Siin tuleb arvesse võtta mitmeid aspekte ja minu meelest tuleb esitada küsimusi nagu: Kas erinevate kultuuride ja erinevate kloostriordude aiad erinesid üksteisest? Anna Maria Blennow kirjutab, et kloostriaed erines kloostri muudest kasu andvatest osadest selle poolest, et seda oli teadlikumalt püütud ilusamaks muuta. Selle õhkkond pidi sisendama rahu ja pakkuma võimalust eralduda. Tema meelest arvavad paljud, et kloostriõuele annavad oma iseloomu just võlvkäigud. „Ristikäigud (tegelik kloostriõu) on seotud antiikajaga, millele viitab sammastikest ümbritsetud eraldatud õu, mis oli täisnurkne ja reeglipärane, tihti ristikujuline, õue keskel asus kaev“. Mõnikord oli õu ka munkade matuseplats. Eeskätt oli see vaikne, rahu sisendav, mediteerimiseks mõeldud koht. Blennow kirjeldab kloostriõue paigutust S:t Galleni plaanil, kloostriõu koos ristikäikudega asub kesksel kohal kiriku kõrval. Kloostriõue välisäärtes võib plaanil näha ka „allalastud kaari“, mis annab tunnistust, et õue ümbritseb kaaristu, samuti võib plaanilt välja lugeda, et keskel paikneb raamistatud porskkaev või kaev.

„Lustaiad“ ja „pargid“ osutavad ida ja lõuna mõjude levikule Põhja-Euroopas. Põhjapoolsetes maades oli põhiliselt kombeks kasvatada eri liike eraldi peenardel või seina või müüri ääres. Lõunas külvati erinevate lillede seemneid käsitsi ristikheinamurusse. Aja jooksul juurdus eksootiline lilleaas ka põhjapoolsemates maades. Harvey väitel ei ole konkreetseid tõendeid selle kohta, et keskajal oleks tähtsamates kloostrites ristikäikude kohal olnud iluaedu, küll on tõendeid iluaedadest peale reformatsiooni. Vahel oli aia ümber eraldi kloostrikäik, varasem tunnellehtla asendati millegi püsivamaga.

Karlingi tõlgendus 1931. aastast põhineb mõttel, et keskajal eksisteerisid kaht erinevat tüüpi aiad. Tema meelest kujutas lilleaas endast ilmalikku vastet kloostri ristikäikudele. Vadstenas nimetati seda osa rohuaiaks ja see asus nunnakloostri ja kiriku vahel. Seal sai puhata, mediteerida ja lõõgastuda. Karling toob ära ka Püha Birgitta sõnad selle rajatise otstarbe kohta: „Kes tahavad, võivad minna ürdiaeda värsket õhku hingama ja liikmeid kosutama“.

Kloostriaia selles osas, mida me nimetame ristikäiguks, on palju sümboolikat. Kui siin oli taimi, olid nad seotud sümboolikaga. Kujunduse aluseks oli taevavormi ehk ringi ümbritsev maailmavorm ehk ruut. Kogu rajatis on paigutatud risti sisse. Kaev on aias kesksel kohal, vesi sümboliseerib Kristust, kes ütleb: „Mina olen elav vesi, kes minu juurde tuleb, ei kannata enam iial janu“. Joonisel 8 näeme Vreta kloostri õue, nagu see näeb välja tänapäeval.

Joonis 8 (orig lk 28) See ristikäiguga kloostriõu asub Vreta kloostri kiriku juures Östergötlandi maakonnas.

Matmispaid

Matmiskommetes toimusid üleminekul eelkristlikult ajalt kristlikule suured muutused. Surnute põletamine keelati, laibad tuli nüüd matta kalmistule. Põhjamaades ei olnud alguses spetsiaalseid matmispaidu, surnud maeti enamasti oma talude lähedale. Enamikel keskaegsetest kirikutest oli oma väike kirikuaed, kus igal külal, hiljem igal talul, oli oma matmiskoht. Kirikuaedade taimestikku keskajal kuni 19. sajandini ei ole eriti palju uuritud, meil on vaid katkendlik ettekujutus sellest, kuidas täpselt kirikuaiad välja nägid. Kuni 19. sajandini kujutas kirikuaed endast looduslikku muru või mingit liiki aasa. Tavaliselt ei olnud muid taimi ega ka kaunistusi peale hauakivide. Teame hästi, kuidas kirikuaed oli ümbritsevast eristatud. Esialgsed tarad olid ehitatud puupalkidest, mille kohal oli laastukatus. Seda tüüpi piirded säilisid mitmes kohas aastasadu, mujal

võeti ehitusmaterjalina kasutusele kivi, mille peal puitlaastudest katus, mida hiljem hakati kutsuma kirikaiamüüriks.

Keskajal hakati kirikuhooneid kasutama vaimulikust seisusest inimeste matmispaigana. Hiljem said ka kuninglikust seisusest inimesed, kiriku heategijad ja muud kõrgeadli esindajad õiguse lasta end kirikusse matta. Keskaja lõpus laienes see võimalus ühiskonna kogu ülemklassile. Kirikuaed oli keskajal lisaks matmispaigale ka kirikuskäijate kogunemiskohaks ning ka üldiseks kogunemiskohaks, nt kauplemis- ja laadaplatsiks. S:t Galleni plaanil näeme kirikuaeda idapoolisel äärel, sinna pidi istutama viljapuid, plaanil on ka näidatud, millist sorti puud, Blennow nimetab järgmisi:

sidrunipuu (*Citrus x limon*)
sarapuu (*Corylus avellana*)
küdoonia (*Cydonia oblonga*)
kirsipuu (*Prunus spp*)
loorberipuu (*Laurus nobilis*)
mandlipuu (*Prunus dulcis*)
astelpihlakas (*Mespilus germanica*)
must mooruspuu (*Morus nigra*)
virsikupuu (*Prunus persica*)
ploomipuu (*Prunus domestica*)
pirnipuu (*Pyrus sp*)
kreeka pähklipuu (*Juglans regia*)
õunapuu (*Malus spp*)
kastanipuu (*Castanea sativa*)

Ülaltoodust on näha, et puude osas erinesid kloostriiseseid matmispaigad kloostrivälistest matmispaikadest. Lundquisti järgi on olemas mitmeid tõendeid selle kohta, et keskaegsetes kloostriõuedes või müüride ääres olid puud.

Blennowi järgi maeti mungad vahel puude alla rahuküllasesse paika kloostriõuel, kohta, mida kasutati ka mediteerimiseks ja puhkamiseks.

Viljapuuaiad

Enamus keskaja viljapuuadadest Euroopas on rajatud arvatavasti saagi saamise eesmärgil. Aiad pakkusid ka varju ja kutsusid jalutama. Nii oli nendest nii kasu kui naudingut. Tavaliselt eristati *pomericum*'i (puuviljade saamiseks) ja *viridarium*'i (lustaed, kus kasvasid viljapuud). Andmeid selle kohta, milliseid puud viljapuuaias kasvatati, leiame 14. sajandile järgneva aja kohta, Hobhouse nimetab järgmisi puud:

viigipuu (*Ficus carica*)
küdoonia (*Cydonia oblonga*)
kirss (*Prunus spp*)
mandlipuu (*Prunus dulcis*)
astelpihlakas (*Mespilus germanica*)
must mooruspuu (*Morus nigra*)
ploomipuu (*Prunus domestica*)
pirnipuu (*Pyrus sp*)
õunapuu (*Malus spp*)

Mõnedes aedades võis olla ka virsikupuud (*Prunus persica*), aga aprikoos (*Prunus armeniaca*) jõudis Põhja-Euroopasse alles 16. sajandil. Suurim dokumenteeritud viljapuuaed on Llanthony Priory's Inglismaal, 1199. a. pärit märkmete järgi oli see 4,8 ha suur ja seal võis olla kuni tuhat puud.

Viljapuuaiad hõlmasid tavaliselt suurt maa-ala kloostri kõrval. Nt Saksamaal ja Prantsusmaal asuvad viljapuuaiad tihti samas kohas kus keskajalgi, mida ei saa öelda teiste viljade kasvatuspaikade kohta. Tolmutamise eesmärgil olid olemas ka mesilad, kust saadi mett, ainukest kättesaadavat magusainet keskajal.

3.3. Neli võimalust keskaegse taimematerjali jälile saamiseks

Meil ei ole kindlaid andmeid, milline oli keskaegsete aedade kujundus. Olemasolevaid andmeid tuleb lihtsalt tõlgendada nii hästi kui võimalik. Igatahes on raske leida dokumenteeritud andmeid selle kohta, et aia eesmärgiks oleks naudingu pakkumine. Aja jooksul on õnnestunud leida dokumentidest ja maalidelt mõningat fragmentaarset informatsiooni. Keskaegsed maalid on sageli "stiliseeritud ja küllastatud religioosse sümboolikaga", nad annavad meile võimaluse oletada, millised võisid olla keskaegsed aiad ja millised taimed seal kasvasid. Tuleb meeles pidada, et maalil antakse edasi ilustatud pilt aiast, maalil võib olla ka aed, mida tegelikkuses olemas ei olnud. Euroopa keskaegsed aiad ei ole seni pälvinud suuremat tähelepanu, mh seepärast, et sellest ajast ei ole säilinud ühtki aeda. On siiski olemas üksikud representatiivsed aiad, aga vaid tüüpilised/sümbolistlikud ja peaaegu kõik on pärit ajast peale aastat 1400. Samuti on aiandusalane kirjandus aastatest 500-1500 säilinud väga puudulikult. Meie teadmised on fragmentaarsed, aga arheoloogilised meetodid võivad aidata luua terviklikumat ettekujutust. Erinevates allikates kohtame erinevaid taimekategoriaid. Ürdi- ja ravimiraamatutes esinevad muud taimed kui religioossetes tekstides.

Kuna paljud allikad on tegelikult välismaiste taimenimestike tõlked, et saa neist ka kindlat teavet selle kohta, milliseid taimi Rootsisis keskajal kasvatati. Seevastu saame ettekujutuse, millised eeskujud ja teadmised olid rootsi taimekasvatatajatele kättesaadavad. Tuleb uurida erinevaid allikaid, nendes sisalduvaid erinevaid taimekategoriaid, et saada tegelikku pilti keskajal kasvatatud taimedest. Samuti tuleks omavahel ühendada erinevad uurimismeetodid.

Ülle Sillasoo nimetab kolme liiki allikaid, mida kasutada hiliskeskaegse looduse ja kultuuri vahelise interaktsiooni uurimisel. Ta mainib kirjalikke ja arheoloogilisi allikaid ning pildimaterjali. Tema meelest võib allikaid, mis hõlmavad eri aspekte või uurimisvaldkondi vaid osaliselt, ja vahel üldse mitte, vahel mõista teiste allikate valguses. Nt tehakse makrofossiilide analüüsi sageli asulakohtade arheoloogiliste uurimiste käigus. Analüüsivad taimed aitavad mõista, millist majanduslikku ja ökoloogilist rolli taimed inimeste elus etendasid.

Toon allpool neli näidet allikmaterjali kategooriate kohta. Selle põhjal teen ka järeldused leitud taimede kohta. Järelduste aluseks on arheoloogilised leiud, maalid (illustratsioonid), kirjalikud allikad ja jäänuktaimed.

Aiaarheoloogilised leiud

Aedade rekonstrueerimisel on abiks õietolmu analüüsid ja taimejäänuste nagu viljad ja seemnekoored, analüüsid (makrofossiilide analüüsid). Õietolm võib levida kaugele. Makrofossiilid säilivad taime esialgsele kohale lähemal, ja sobivad seepärast paremini väikeste alade nagu aedade rekonstrueerimise ettevalmistamisel.

Taimsete makrofossiilide analüüs aitab selgeks teha, millised taimed vanasti aedades kasvasid. Uuritakse looduse ringkäigust välja langenud taimejäänuseid, nt söestunud seemneid ning muid taimejäänuseid inimese poolt mõjutatud keskkonnas. Söestunud taimematerjali leiame eeskätt rauaaja asulakohtade uurimisel, keskaegsete linnade puhul on olukord ja uurimismeetod teistsugune. Seal me tavaliselt söestunud taimematerjali ei leia. Pinnaseproove võetakse kohtades, kus on võimalik leida subfossiilset (veel kivistumata) taimematerjali. See tähendab, seemneid ja vilju, mis on säilinud hapnikuvaeses keskkonnas, niisketes või märgades kohtades. Bakterid ja mikroorganismid eelistavad keskkonda, kus hapnikul on juurdepääs, ja sellises keskkonnas taimematerjal laguneb. Leidudeks on tihti seemned ja viljakoored, endosperm (sisetoitekude) on kadunud. Üks laboritest, kus selliseid uuringuid tehakse, on Arkeologiska Forskningslaboratoriet (Arheoloogiliste uuringute labor) Stockholmis.

Esteetilist, tseremoniaalset ja vaimset funktsiooni täitnud taimed on arheoloogilistes uuringutes tihti alaesindatud. Põhjuseks võib olla, et neid ei kasutatud sellisel hulgal nagu kasulikke taimi. Põhjuseks võib ka olla, et nendel puhkudel kasutatavad taimeosad (lilled ja lehed) säilivad vaid eriti heades tingimustes.

Kunagi ei saa kindel olla, et mõnda taime on kasvatatud kohas, kus on leitud makrofossiil või õietolm. Õietolm võib levida kaugele ja makrofossiili võivad nt loomad teise kohta viia. Samuti on fossiilse taimematerjali puhul raske tõendada, et seda kohapeal kasvatati. Paljud tuntud aiataimed pärinevad kohalikust taimestikust. Leides toidujääkide seas nt vaarikaid ja maasikaid, võime väita,

et need kuulusid toidulauale, aga raske on kindlaks teha, kas nad pärinevad kasvatatud taimedelt või on korjatud mujalt.

Näiteks Nydala kloostri praeguse kloostriaia põhjaosas läbiviidud taimse makrofossiili analüüsimisel leiti terve hulk seemnekoorejääke, mh mitmeid hanemaltsu liike, nende hulgas tervelehine hanemalts (*Chenopodium bonus-henricus*), mis on tüüpiline kultuurtaim, mida võidi väga hästi keskajal kloostrite juures kasvatada.

Lundis tehtud arheoloogiliste leidude seas on mitmeid keskajast pärit taimeosi. Hakon Hjelmqvist on kirjutanud viimastel aastakümnetel tehtud arheoloogilistest leidudest Lundis. Siin toon ära taimed, mida ta nimetab ja mis pärinevad ajast 1050-1520.

koerapöörirohi (*Hyoscyamus niger*)

sigur (*Cichorium intybus*)

till (*Anethum graveolens*)

must leeder (*Sambucus nigra*)

põldkress (*Lepidium campestre*)

kanep (*Cannabis sativa*)

lääne-südamerohi (*Leonurus cardiaca*)

humal (*Humulus lupulus*)

iisop (*Hyssopus officinalis*)

kreek (*Prunus domestica* ssp *institia*)

kapsad (*Brassica* spp)

tervelehine hanemalts (*Chenopodium bonus-henricus*)

maarjaohakas (*Silybum marianum*)

väike ängelhein (*Thalictrum minus*)

aed-piparrohi (*Satureja hortensis*)

must kapsasrohi (must sinep) (*Brassica nigra*)

porgand (*Daucus carota*)

pirn (*Pyrus communis*)

aedrõigas (redis) (*Raphanus sativus*)

salveiliigid (*Salvia* spp)

maarjalepp (*Agrimonia eupatoria*)

lakksaba (*Chaiturus marrubiastrum*)

hapu kirsipuu (harilik kirsipuu) (*Prunus cerasus*)

magus kirsipuu (*Prunus avium*)

aedmalt (*Atriplex hortensis*)

kreeka pähklipuu (*Juglans regia*)

aedruut (*Ruta graveolens*)

mägi-piparrohi (*Satureja montana*)

õunapuu (*Malus domestica*)

Östgötalandi maakonnas asuv Skänninge linn ei ehitanud 19. ja 20. sajandil täis linnale kuuluvaid põllumaid. Osa varem linnale kuulunud maatükkidest kasutatakse jätkuvalt põllumaana. Liivane pinnas annab põhjust oletada, et on säilinud adrajäljed, kraavide jäänused ja labidajäljed. Seepärast saab seal arheoloogiliste meetoditega uurida varasemat maakasutust. Viimastel aastatel on tehtud suuremaid ja väiksemaid uuringuid alal, mis vanematel kaartidel on tähistatud Skänninge linnale kuulunud maana. Allpool toon ära aiataimed põllumaalt, mis asub linnast põhjas. Makroproovid on pärit kihist dateeringuga 11.-16. saj, seda kihti analüüsis Jens Heimdahl, kvaternaaraajastule spetsialiseerunud geoloog ja arheobotaanik.

pampel (*Rubus subg Rubus*)

apteegitill (*Foeniculum vulgare*)

värvireseeda (*Reseda luteola*)

lääne-südamerohi (*Leonurus cardiaca*)

humal (*Humulus lupulus*)

kummel (*Matricaria chamomilla*)

tervelehine hanemalts (*Chenopodium bonus-henricus*)

lauk (*Allium* sp)

naeris/hiina kapsas (*Brassica rapa/Brassica rapa Pekinensis* rühm)

metsmaasikas (*Fragaria vesca*)

metssalvei (*Salvia nemorosa*)

magus kirsipuu (*Prunus avium*)

Maalid (illustratsioonid)

Penelope Hobhouse kirjutab oma raamatus „Aianduskunsti ajaloo 3000 aastat„ (2002), et meie ettekujutus keskaegsest aiast põhineb aegade rohkem või vähem idealiseeritud kujutustel kirjanduses ja kunstis. Paljud keskaegsed kirjalikud tõendid pärinevad 8.-9. sajandist, pildid ilmusid hiljem, suurem osa neist on religioossed maalid ja luuletuste ning romansside tõlgendused maalidel. Kasutades maale allikmaterjalina, tuleb mees pidada, et pildid pärinevad luuletaja või kunstniku fantaasiast ja mitte (otse) tegelikkusest. Kunstis kasutatakse palju sümboolikat, aeda kujutatakse maapealse paradiisina. Sümbolid ei olnud vaid kunsti ja kirjanduse pärusmaa, nad olid osa inimeste igapäevasest elust. Hiliskeskaegsetel religioossetel pildidel kujutatud taimede kohta on tehtud igasuguseid järeldusi, aga keegi ei ole pööranud tähelepanu hiliskeskaegsete taimede ja pühade vahelisele seosele. Taimed mängisid mitmete religioossete pühade juures olulist osa.

Kunstiteostel realistlikult kujutatud taimed aitavad siiski katta kirjalike ja arheoloogiliste allikate puudulikkust. Pildidel kujutatakse sagedamini pidulike sündmuste puhul kasutatavaid taimi. Maalid võivad meile anda ka ettekujutuse taimedest nende õiges seoses füüsilises maailmas. Taimed pildil annavad meile teadmisi nendest, kes olid maali juures osalised (kunstnik, annetaja, kirikuvõimud ja vaatajad), taimede osast nende vaimses ja füüsilises maailmas.

Rootsis seni leitud vanim keskaegne taimeillustratsioon asub Uppsala ülikooli raamatukogus ja kuulub nn C2-kogusse. Sellel on kujutatud lakkleht (*Orthilia secunda*). Rootsis oli teada, et mandri-Euroopas oli jõutud kaugemale illustreeritud ravimiraamatute väljaandmisel.

Trükitud ja illustreeritud ürdiraamat *Ortus sanitatis* ilmus 1491.a. Mainzis, väljaandjaks Jacob Meydenbach. Raamat on ladinakeelne, taimi käsitlev osa on tõlgitud saksakeelsest ürdiraamatust *Gart der Gesundheit*, ilmunud Mainzis 1485. Kaks kolmandikku *Ortus sanitatis*

taimeillustratsioonidest on olemas ka *Gart der Gesundheitis*. *Ortuses* on ka loomi, kalu, kive ja linde käsitlevad peatükid. Et raamat oli rikkalikult illustreeritud, on näha juba selle täielikust pealkirjast. *Ortus* ilmus mitmes trükis, see tõlgiti inglise, saksa, prantsuse ja hollandi keelde.

Christern Pedersen'i ravimiraamat trükiti Malmös 1533. Raamatu eesmärk oli anda taanlastele ravialaseid teadmisi, kuna Taanis oli sel ajal vähe arste. Üks allikatest, mida Pedersen oma raamatu kirjutamisel kasutas, oli *Ortus Sanitatis* ladinakeelne 1517. a. väljaanne.

Pedersen tõlkis *Ortus Sanitatis* taani keelde ja kirjutas taanikeelsed nimed piltidele või leheservale. Seejärel kasutas ta neid taanikeelseid nimesid oma 1533. a ürdiraamatus. Inger Larssoni arvates on *Ortuse* selle versiooni piltide loomutruudus varieeruv. Mõnel juhul on pildid väga loomutruud, teisel juhul puhas fantaasia. Mõnikord tähistab sama pilt isegi erinevaid taimi. „Teadmatus taime tegelikust väljanägemisest seguneb siin fantaasia, müüdi ja religioossete ettekujutustega.“ Kuna tol ajal ei olnud nõuded taimede naturalistlikule kujutamisele veel suured, oli Christern Pedersen'i ülesanne ürdiraamatu koostamisel seda keerulisem.

Inger Larsson kasutab oma raamatus „Millefolium, raudreiarohi ja verihain. Keskaegne rootsi taimemaailm akadeemilises traditsioonis“ (2009) rootsikeelsete ja keskaegsete taimenimede loetelu illustreerimisel pilte ürdiraamatu *Ortus* 1533. a taanikeelsest tõlkest, mille tegi Christern Pedersen. Allpool kirjeldan mõnda keskaegset aiateemalist kunstiteost, maale, millel näeme taimematerjali. See annab meile vihje, milliseid taimi võidi keskajal kasvatada ja milline oli ideaalne aed. Mitmed keskaegsed maalid vääriskid uurimist. Valisin siia välja vaid mõned näited. Teema on huvitav, ja küllalt mahukas, et sellest võiks kirjutada väitekirja. Paaril maalil on kujutatud lilleaasa kui sümbolit.

Joonisel 9 näeme pilti aastatest 1330-1400 pärinevast raviraamatust *Tacuinum Sanitatis*. Maalil on kujutatud kaht naist roosiaias. Siin on valge roos (*Rosa Alba*-rühm) ja punane äädikar Roos (*Rosa Gallica* *Officinalis*-rühm). Need roosid toodi Skandinaaviasse keskajal. Valge roos võib

sümboliseerida Maarjat, lihtne viie kroonlehega roos, „millest lähtudes esitles ka Luther kogu oma teoloogiast, nn Lutheri roos“. Punane roos sümboliseerib pigem Kristust, seostatuna veremüstikaga. Joonis 9 (orig lk 35). Naised roosiaias raviraamatust *Tacuinum Sanitatis* (14.-15. saj). Tekst põhineb araabia botaaniku Ibn Botlani kirjutistel 11. sajandist. Kujutatud roosid on suure tõenäosusega valge roos (rts. k valge neitsiroos) (*Rosa alba*) ja punane äädikaroor (rts. k. apteekriroos) (*Rosa Gallica 'Officinalis'*)

Oma raamatus „Sümboolne nelk“ (1958) kirjutab Ingvar Bergström varjatud sümbolitest hardushetki kujutatavatel pildidel ja portreedel. Tähelepanelikult uurides hiliskeskaegseid (kuni 17. saj) portreid ja hardushetki kujutavaid pilte näeme, et üks või mitu nelki „on paigutatud pildil keskele, tugevasti esile tõstetud kohale“. Nelki näeme paljudes suurte meistrite teostes. Nelgi keskne koht nii paljudes kunstiteostes on ilmselt seotud selle lille olulise sümboolse tähendusega. Nelgi sümboolset väärtust on uuritud palju, ja erinevad uurijad on jõudnud väga erinevate tulemusteni. Bergström nimetab Elizabeth Haigi, kes 1913. a oma kirjutises lillesümboolikast mainib ka nelki. Haigi järeldus oli, et kunstnik kasutas nelki roosi asemel ja nelgi sümboolne tähendus oli sama mis roosil. Roos assotsieerus Veenusega, see oli tema arvates küllaldane põhjus, miks meistrid eelistasid roosile mõnda muud lille. Elizabeth Haig leiab, et nii roos kui nelk sümboliseerivad jumalikku armastust.

P. M. Moullet' teos „Les maîtres 'a l'œœt“ avaldati 1943. a. Selles käsitletakse mitmeid Šveitsi 15. ja 16. sajandi kunstnikke, kes oma maalides on nelki kasutanud omamoodi signatuurina. Moullet rõhutab ka, et nelk oli oluline ravimtaim. Moullet leiab, et tundmatu meistri teoses nimega "Mees nelkidega" ja ühel teisel portreel, kus kujutatakse Maarjat Jeesuslapsel nelki tamm (*Quercus* sp) meelespea (*Mysotis* sp)

astelpõõsas (*Ilex* sp)

maikelluke (*Convallaria majalis*)

nelk (*Dianthus* sp)

kirikakar (*Bellis perennis*)

kannike (*Viola* sp)

„Paradiisiaed“ on tundmatu kunstniku poolt Saksamaal aastatel 1410-20 valmistatud maal. Sellelt leiame Neitsi Maarja „ümbrisetud pühakutest *hortus conclusus*’es, tugevasti idealiseeritud, müüri- ümbrisetud aias“. Kujutatud lilleaasal leiame mitmeid hästi tuntud taimi. Hobhouse nimetab järgmisi taimi sel maalil:

maikelluke (*Convallaria majalis*)

madonnaliilia (*Lilium candidum*)

pojeng (*Paconia* sp)

käokann (*Lychnis coronaria*)

märtsikelluke (*Leucojum verum*)

võhumõök (*Iris pseudacorus*)

Raviraamatu *Tacuinum Sanitatis* ühel illustratsioonil näeme kaht naist salveid (*Salvia officinalis*) korjamas.

Keskaja lõpul (15. saj lõpp ja terve 16. saj) anti mandri-Euroopas välja mitmeid illustreeritud ja trükitud ürdiraamatuid. Põhjamaades puudusid selleks majanduslikud, kultuurilised ja tehnilised eeldused. Taani esimene trükitud ürdiraamat on Simon Paulli „*Flora Danica*, Taani ürdiraamat“ (1648).

Rootsis oli esimeseks illustreeritud ürdiraamatuks Johannes Palmbergi *Serta florea svecana* või rootsi *Örte-kranz*. Esimene trükk ilmus 1683. a. Raamatus on 123 puulõiget, millel kujutatud taimi, iga illustratsioon on varustatud taime rootsi- ja ladinakeelse nimega. 1684. a. ilmus teine trükk 130 taimeillustratsiooniga. Selles on pildid väiksemad kui esimeses trükis, ja paljud neist, kirjutab Larsson „on halval, sageli lausa väga viletsal tasemel“.

Kirjalikud allikad

Usaldusväärset keskaegset kirjalikku aiandusalast allikmaterjali on raske leida. Ühe erandina mainib Sten Dunér S:t Galleni kloostri plaani ning Walafrid Strabo poolt kirjutatud õpetlikku luuletust *Liber de cultura hortorum* (tihti nimetatud lühendatult *Hortulus*, väike aed).

Antiik- ja keskajal kasutatud taimenimetuste puhul on tihti raske aru saada, millist taime on vanemates kirjutistes silmas peetud. Binaarse nomenklatuuri, mida nüüd terves maailmas kasutatakse, lõi Linné alles 1753. a oma teosega *Species plantarum*, kus kahes mahukas köites käsitletakse 8000 liiki.

Larssoni arvates on probleeme rootsikeelsete allikate usaldusväärusega. Tema meelest on tehtud liiga kaugeleulatavaid järeldusi selle kohta, milliseid taimi keskajal kasvatati ja kus neid kasvatati. Tema meelest tuleb olemasolevaid keskaegseid allikaid lähemalt uurida. Oma raamatus käsitleb ta u 500 keskaegset taimenime Rootsi kontekstis.

Kust leida siis tõendeid, et taime on keskaegne? Kjell Lundquist on oma doktoritöös „*Lilium martagon* - Türgi liilia ajalugu Rootsis kuni 1795. a Euroopa liiliakontekstis“ uurinud teema kohta leitud allikaid väga põhjalikult. Mitmetes kirjutistes peetakse seda liiliat keskajal sissetooduks. Aga Lundquist ei leia sellele väitele tõendust uuritud materjalis, 22-s taimenimestikus (käsikirjalises), mis puudutavad Euroopa keskaega kuni aastani 1540, ja mille keskajale spetsialiseerunud ajaloolane John Harvey on lasknud koostada. Seevastu on keskaegsetes kirjutistes nimetatud muid liiliaid nagu madonnaliilia (*Lilium candidum*).

Keskaegsed seadused on vanimad rootsikeelsed sidusad tekstid, nad on ka keskaegsete taimenimede vanimaks rootsikeelseks allikaks. Nendest leiame andmeid mõnede rootsikeelsete taimenimede kohta ning taimede kasutamise kirjeldusi. Mõnes kohas mainitakse ka taimede kasvatamist ning seda, milline on karistus nende taimede loata puutumise eest. Götamaa seadused ja Sveamaa seadused dateeritakse 13. saj lõppu ja 14. saj algusesse. Magnus Erikssoni seadused dateeritakse perioodi 1350-60. Andmeid saab ka Skåne ja Guta seadustest (need maakonnad ei kuulunud keskajal Rootsile). Larsson nimetab järgmisi keskaegsetes seadustes mainitud taimi:

mõõkrohi (*Cladium mariscus*)

õunapuu (*Malus* sp)

saar (*Fraxinus excelsior*)

põisadru (adru) (*Fucus vesiculosus*)

kask (*Betula* sp)

pöök (*Fagus sylvatica*)

oad (*Phaseolus* spp)

tamm (*Quercus* sp)

kuusk (*Picea abies*)

kanep (*Cannabis sativa*)

sarapuu (*Corylus avellana*)

kaer (*Avena sativa*)

humal (*Humulus lupulus*)

oder (*Hordeum vulgare*)

kapsas (*Brassica* sp)

lina (*Linum usitatissimum*)

lauk (*Allium* spp)

porss (*Myrica gale*)

naerid (*Brassica rapa*)

rukis (*Secale cereale*)

pärn (niin) (*Tilia cordata*)

tarn (*Carex* spp)

mänd (*Pinus sylvestris*)

turbasammal (*Sphagnum* spp)

pilliroog (*Phragmites australis*)

paju (*Salix* sp)

nisu (*Triticum aestivum*)

õun (*Malus domestica*)

hersed (*Pisum* spp)

Larsson teeb ka põhjaliku kokkuvõtte Gustaf Edvard Klemmingi (1823-1893) töödest. Klemming

oli Kuningliku raamatukogu peabibliotekaar, kes kogus kokku 10 erinevat käsikirja, kõik erineva mahukuse, ülesehituse ja koostamise eesmärgiga, ning andis kogumikule nime „Raviraamat 1-10“. Tuleb meles pidada, et need raviraamatud põhinevad suures osas taanlaste töödel, mis tõlgitud rootsi ravi- ja ürdiraamatutesse. Toon siin ära taimed, mida Larsson leidis raviraamatutest 2, 3 ja 4. Raviraamat 2 koosneb suuremast raviraamatust ja mõnest väiksemast, omavahel mitte seotud meditsiinilisest avastusest. Raviraamat on kirjutatud mitme inimese poolt, seda dateeritakse 15. saj teise poolega. Raamatus on 160 osa, pealkirjadeks on haigused kehaosade järgi, nt „Silmadele“. On ka kirjas, milliseid taimi võiks konkreetse vaevuse puhul kasutada. Hambavalu vastu soovitakse hambaid porgandiga määrida, soovitati ka neitsikummelit närida või igemele asetada. Raviraamat sisaldab u 100 taimenime, nendest nimetab Larsson 2. raviraamatu kirjelduses järgmisi.

lepp (koor) (*Alnus* sp)

salatkress (seemned) (*Lepidium sativum*)

neitsikummel (*Tanacetum parthenium*)

porgand (*Daucus* sp)

3. raviraamatu autoriks nimetatakse „mester Alexanderit“. Klemming teda ei teadnud, aga hilisemad uuringud on tema isiku kindlaks teinud. Mainitakse ka mitmeid välismaiseid autoriteete. Klemmingi kinnitusel langevad mitmed 3. raviraamatu osad sõna-sõnalt kokku Arvid Månssoni „Ürdiraamatuga“ (1628-54). Inger Larsson nendib jälle, et Arvid Månsson on suures osas kasutanud teisi allikaid. Ravimtaimi käsitlevates peatükkides on märgata soovi kasutada rahvapäraseid nimesid, nt „Näär ehk verejooksvarohi“, mis aitab ka hilisematel lugejatel taimi identifitseerida või mõista, kuidas autor asjast aru sai. Autor eristab ka rootsi- ja taanikeelseid nimesid. Raamat sisaldab u 110 erinevat taimenime, Larsson mainib 3. raviraamatust järgmisi.

näär (*Pimpinella saxifraga*)

raudrohi (*Achillea millefolium*)

Arvatakse, et 4. raviraamat koostati Vadstena kloostri, et seda kasutada Naantali kloostri (Birgitta klooster Soomes). Arvatavasti oli koostajaks keegi, kel endal ürdimeditsiinilisi kogemusi, kuna kirja on pandud ka isiklikud kogemused. Larsson mainib järgmisi taimi.

aaloe (*Aloe* sp)

aniis (*Pimpinella anisum*)

kadakas (*Juniperus communis*)

viigipuu (*Ficus carica*)

kummel (*Matricaria cahmomilla*)

koirohi (*Artemisia absinthum*)

nõges (*Urtica* sp)

pune (*Origanum vulgare*)

porss (*Myrica gale*)

roos (roosiõli) (*Rosa* sp)

rõigas või mädarõigas (*Raphanus* sp, *Armoracia rusticana*)

salvei (*Salvia* sp)

seller (*Apium graveolens*)

sinep (*Sinapis* sp)

salatikress (*Lepidum sativum*)

kanakoole või vereurmarohi (*Ranunculus ficaria*, *Chelidonium majus*)

nisu (*Triticum aestivum*)

kannike (*Viola* sp)

ehtne kaneel (*Cinnamomum verum*)

Peder Månssoni „Talukunst“ on esimene rootsikeelne käsiraamat põllunduse, taimekasvatuse, tõuaretuse jm kohta. Tema tööd on tõlked kaasaegsest ja vanemast Kesk-Euroopa kirjandusest. Peder Månsson oli birgitiini munk ja Vadstena kloostri esindaja Roomas püha Birgitta hospitali juures ja seejärel alates 1524. a kuni oma surmani 1534. a Västeråsi piiskopkonna piiskop. Ta oli esimene nimeliselt teada loodusteaduslike huvidega literaat, tõlkija ja tekstide koostaja. Raamatu sissejuhatuses antakse üldisi nõuandeid inimestele, kes soovivad saada headeks põllumeesteks.

Taimikasvatust käsitlevad peatükid on üsna mahukad.

Ta kirjeldab, kuidas tuleb rajada kapsa- ja maitsetaimede aedu. Larsson mainib järgmisi Talukunstis nimetatud taimi.

peet (*Beta vulgaris*)

till (*Anethum Graveolens*)

viigipuu (*Ficus carica*)

kappar (*Capparis spinosa*)

koriander (*Coriandrum sativum*)

kõrvits (*Cucurbita pepa*)

kapsas (*Brassica* sp)

mandel (*Prunus dulcis*)

münt (*Mentha* sp)

malts (*Atriplex* sp)

palmid

pastinaak (*Pastinaca sativa*)

mädarõigas (*Armoracia rusticana*) või rõigas (*Raphanus sativus*)

naeris (*Brassica rapa*)

rõigas (*Raphanus sativus*) või mädarõigas (*Armoracia rusticana*)

punane sibul (*Allium cepa*)

seller (*Apium graveolens*)

sinep (*Sinapis* sp)

endiiviasigur (*Cichorium endivia*)

aedsalat (*Lactuca sativa*)

moon (*Papaver* sp)

viinapuu (*Vitis* sp)

aedruut (*Ruta graveolens*)

küüslauk (*Allium sativum*)

põld-kapsasrohi (*Brassica rapa* ssp *campestris*)

Vadstena kloostri maaraamatud (maaomandiraamatud) 15. saj teisest poolest sisaldavad huvitavaid andmeid kodumaise taime- ja nimekasutuse kohta. Maaraamatutes on kirjas, millisel kujul tuleb Vadstenale renti tasuda. Larsson mainib maaraamatutest järgmisi taimi.

kask (kasetoht) (*Betula* sp)

kanep (*Cannabis sativa*)

kaer (*Avena sativa*)

humal (*Humulus lupulus*)

oder (*Hordeum vulgare*), sama mis „teravili“

porss (*Myrica gale*)

pärn (niin) (*Tilla cordata*) nimetatakse kui niin

S:t Galleni nn ideaalplaani kujutab endast põhjalikku kirjeldust, mis peaks ühe kloostri juures olema.

Plaani peetakse näidisplaaniks, ei ole teada, kas see täielikult teostati. Sellest on siiski näha, et oli tarvis mitmeid erinevaid kohti kõikide eluks vajalike asjade jaoks. Plaani koostas abee Gozbert Šveitsis u 820. a. Plaanil on m h kirik, kirikuaed viljapuudega, plaanil on nimetatud mitmeid taimeliike.

Plaanil on ka riskäik, mille keskel kaev ja purskkaev, majandusruumid põllunduse ja käsitöö jaoks, haigla, mille lähedal apteegiaed (*herbularius*) 16 riskülikukujulise korrapärase peenraga. Anna-Maria Blennow nimetab järgmisi taimi plaanil:

peedid (*Beta* spp)

sidrun (*Citrus x limon*)

till (*Anethum graveolens*)

sarapuu (*Corylus avellana*)

koriander (*Coriandrum sativum*)

küdoonia (*Cydonia oblonga*)

köömen (*Carum carvi*)
aed-piparrohi (*Satureja* sp)
kapsas (*Brassica* sp)
kirss (*Prunus* sp)
mesiputk (*Anthriscus cerefolium*)
loorber (*Laurus nobilis*)
sibul, lauk (*Allium cepa*)
mandel (*Prunus dulcis*)
astelpihlakas (*Mespilus germanica*)
porgand (*Daucus carota* ssp *sativus*)
must mooruspuu (*Morus nigra*)
pastinaak (*Pastinaca sativa*)
virsik (*Prunus persica*)
petersell (*Petroselinum crispum*)
ploom (*Prunus domestica*)
porrulauk (*Allium ampeloprasum* Porrurühm)
pirn (*Pyrus communis*)
redis (*Raphanus sativus* Redisrühm)
salat (*Lactuca sativa*)
seller (*Apium graveolens*)
moon (*Papaver* sp)
kreeka pähkel (*Juglans regia*)
küüslauk (*Allium sativum*)
kastan (*Castanea sativa*)
õun (*Malus domestica*)

Olid ka lindlad kanade ja hanede jaoks ning linnuhooldaja eluruum. Väljaspool kloostriala asusid põllud ja suuremad kasvatuspinnad.

Jäänuktaimed

Jäänuktaim on taim, mis „on alles jäänud“ oma esiaegsel kasvamiskohal või selle läheduses. Tegemist võib olla vegetatiivselt säilinud taimedega, esimeses põlvkonnas. See puudutab sibultaimi, mis ise noorenevad või mõnda mitmeaastast taimet, mis paljunevad kasvudega. Kõige tavalisem on siiski, et taimepopulatsioon säilib, paljunedes ise seemnete abil. Jäänuktaimede uurimise abil võib teha ettevaatlikke järeldusi varasemast taimekasvatusest. Alati tuleb meeles pidada, et inventeerimisel leitud taimed võivad pärineda muust ajajärgust kui sellest, mida soovitakse dokumenteerida. Jäänuktaimede tõendina kasutamine keskaegsete taimede väljaselgitamisel on problemaatiline. Isegi kui teame, et teatud taim on keskajal teatud kohta sisse toodud, ei pruugi see tähendada, et see taim on kõik need aastad samas kohas jäänukina püsinud. Tegemist võib olla mõnest muust sajandist pärineva jäänukiga. Seepärast tuleb jäänuktaimede uurimisel olla väga allikakriitiline.

Jäänuktaimi leitakse sageli puutumatuks seisnud mahajäetud aedadest. Isegi vastupidavatele aiataimedele ei meeldi, kui nende konkurentideks on kõrged tugevad taimed või võsa. Ka loomade sage karjatamine on nende jaoks surmav. Paremad säilimiseeldused on kivisel pinnasel. Üheaastased taimed võivad püsida aastast aastasse väikestel avatud maalappidel. Lohakas mullatöötlus aitab kaasa jäänuktaimede säilimisele. Mõned seemned püsivad kaua idanemisvõimelisena (on puhkeseisundis), nt koerapöörirohi. On tõendeid, et need seemned võivad enne idanemist olla 800 aastat puhkeseisundis maa sees. Mõni sügavam labidalöök võib nad tõsta soojematesse ja hapnikurikkamatesse mullakihtidesse, kui seeme saab ka valgust, siis võib ta hakata idanema.

Minu allikates nimetatud „keskaegsed taimed“

Tabelis 2 on koond selles peatükis nimetatud taimedest. Valikut mõjutas asjaolu, et tegemist on ühega kolmest suurest püstitatud küsimusest.

Olen uuringu käigus endale teadvustanud, kui problemaatiline on tõendite leidmine keskaegsete

taimede kohta. Nt kui arheoloogiliseks leiuks on seemnejäägid, ei saa me kunagi olla päris kindlad, kuidas seemned kunagi sellesse kohta sattusid.

Maalid ja illustratsioonid on tihti idealiseeritud, kujutades nt luuletaja või kunstniku fantaasiat, sisaldades tihti sümboolikat. Keskaegsetes illustratsioonides, kus kasutati sümboleid, üritas illustraator minu meelest väga täpselt asja kujutada, mis on ju oluline pildi vaatamise/tõlgendamise seisukohast. Võib-olla sooviti ka järeletulevatele põlvedele kujutada teatud aega ja/või aeda erilisel viisil.

Vanasti ei nõutud taimeillustratsioonidelt loomutruudust, sama taime võidi ka nimetada erinevalt eri linnades ja eri maades jne. Koondis tuuakse ära, milliste taimede esinemine keskaegsetes allikates on tõendatud, ära näidates ka, millises allikas.

Möönan, et tabelis 2 toodud nimestik ei ole täielik. Seda peab käsitlema just sellena, mida see on: minu poolt uuritud allikates esinevad taimed.

Tabel 2. Taimed uuritud allikates (orig lk 43-51).

Allikad on kronoloogilises järjestuses, vanim esimesena jne.

Tabeli lahtrid:

S:t Galleni kloostri ideaalplaan, Šveits (820)

Arheoloogilised leiud Skänninges (1000-1500)

Arheoloogilised leiud - Nydala projekt

Keskaegsed seadused (13. saj teine pool - 1360)

Arheoloogilised leiud Lundis (1050-1520)

Maal salvei korjamisest, raamatust Tacuinum sanitatis (1300-1400)

Maal, naised roosiaias (1330-1400)

Maal „Paradiisiaed“ (1410-20)

Klemming, 2. raviraamat (1475-1525)

Vadstena kloostri maaraamatud

Gobelään „Daam ükssarvikuga“ (1484-1500)

Klemming, 3. raviraamat (1500-1510)

Klemming, 4. raviraamat (1425-1500)

P. Månssoni „Talukunst“ (16. saj algus, trükitud 1983)

Ingvar Bergströmi „Sümboolne nelk“ (hiliskeskaeg-1600)

4. „Talu- ja vanaema taimed“ - millised nad on?

Millised on „talu- ja vanaema taimed“ ja kust on pärit need mõisted? Ilmselt paljudel tekib neid mõisteid kuulates vaimusilma ette hingekosutav pilt ilusatest värviküllastest lillepeenardest. Kas erinevad inimesed näevad lillepeenardel samu taimi? Kas taimedel on ka muu ühine nimetaja, või sõltub kõik inimesest, põlvkondlikust kuuluvusest jne?

Guugeldades sain rootsikeelsele mõistele „talu- ja vanaema taimed“ 204 tulemust, mõiste „vanaema taim“ andis 3100 tulemust ja „talutaim“ üle 3500 tulemuse.

Otsing rahvusentsüklopeedia kodulehel ei andnud nendele mõistetele ühtki tulemust.

Rootsi Akadeemia keeleteimetaja Eva Anianson sai oma otsingul järgmised tulemused: mõiste „vanaema taim“ andis 1 tulemuse, „talutaim“ mitte üht.

Ülaltoodust tuleb järeldada, et mõisteid rahvasuus kasutatakse, aga raske on leida mõistete täpsemat määratlust.

4.1. Rootsikeelne mõiste „torp“³, millest tuleneb sõna „torpväxt“ - talutaim

Mõiste tähendus on aja jooksul muutunud. 16. saj nimetati nii maksuvabasad uusasundusi talude ääremaadel või külale kuuluvatel maadel. Sel ajal ei kuulunud nad talude alla, neist said maksustatud iseseisvad asunikukohad siis, kui olid jalad alla saanud. Asunike/vabadike iseseisvus kestis 17. saj keskpaigani. Uus teoskohustuslike vabadike süsteem hakkas tekkima juba 1630-ndatel aastatel ja saavutas suurima leviku 1750-1860-ndatel aastatel. Sel ajal asusid vabadikotalud

---

³ ajalooliselt vabadiku- või popsikoht, praegu ka suvila. Siin tõlgitud kui vabadikotalu või talu

põhiliselt külakogukonnamaade ja karjamaade piiril. Seega 19. sajandil mõiste sisu muutus, see hakkas tähistama kasutusõigust, mille kohaselt vabadik võis elada oma vabadikutalus ja harida selle juurde kuuluvat maad, kui tegi teatud arvu teopäevi omanikule (talupojale või mõisale).

17. saj lõpul tekkisid nn soldatitalud. Nendeks võisid olla ratsamehe-, pootsmanni- või soldatitalud, kus kroonumehed elasid teenistusest vabal ajal. Vabadike arv suurenes oluliselt perioodil 1775-1870, saavutades haripunkti aastal 1860. 19. saj keskpaigas asusid vabadikud sotsiaalsel skaalal pügala võrra väiketalupoegadest allpool. Joonisel 10 näeme Stjärnorps Östergötlandi maakonnas asuvat vabadikukohta. Täna sel päeval kuulub see Vreta kloostri kodulooseltsile. Maja on üks vanematest kihelkonnas, seda on nimetatud ka 1600. a kirikuraamatus.

Joonis 10 (orig lk 53).

4.2. Kuidas võeti rootsi keeles kasutusele nimetus „torpväxter“ (talutaimed)

Uurides nimestikku, kus kirjas rohkem kui 30 tavalisemat Skåne maakonna talutaimet, näeme kohe, et neid taimi ei hakatud Rootsis kasvatama ühel ajal. Nad introducteeriti u 1000 aasta jooksul. Seega ei saa talutaimi määratleda nende sissetoomisaja järgi.

18. sajandil toodi Rootsi sisse mitmeid võõrliike. Botaanika moderniseerimine toimus Olof Rudbeck vanema ja Carl von Linné juhtimisel. Mitmete õppereiside tulemusel rikastati meie aiafloora varem tundmatute taimedega. Carl Fredrik Broocman kirjutab oma kuulsas

„Majapidamise raamatus“ (1736):

„nii vähe nõutakse kodumaiseid taimi, ikka tahetakse kõike uut Aasiast, Aafrikast ja Ameerikast, arvates, et vaid see on tore, mis tuleb kaugelt ja maksab palju raha“.

Ta teeb ka ettepaneku rajada lustaed, kus kasvavad vaid „metslilled“, sest need pakuvad palju „kasu ja rõõmu“.

18. saj lõpul ja 19. sajandil rajati iluaiad ka mitmete vabadikukohtade ja väiksemate talude juurde. Enamus maa- ja kodumajanduse seltse asutati juba 1790-ndatel aastatel eesmärgiga edendada aiandust Rootsis. 19. saj alguses avati Kuninglik Metsa- ja Põllumajandusakadeemia ning 1830-ndatel asutati Stockholmis Rootsi aiandusselts. 19. saj jooksul hakkas üha rohkem inimesi kasvatama taimi ka muul kui kasusaamise eesmärgil. Inimesed kasutasid taimi ka omaenese mina väljendamiseks.

Kodundusliikumise (alates sajandivahetusest 1900) tulemusel suurenes rahva seas huvi aianduse vastu, asutati mitmeid seltse, nt viljapuukasvatavate seltse ja aiandusühistuid. Rajati ka üha enam puukoole. Peaaegu iga kodu juurde rajati aed. Võib öelda, et aiandus muutus „üldrahvalikuks“ 1850-ndatel aastatel. Just sellest ajast alates võime rääkida „talutaimedest“.

Seega võime öelda, et „talutaimede“ mõiste tekkis tänu aiataimede olulisusele rahva harimise protsessis ning tänu aianduse demokraatiseerumisele. Ei tohi unustada, et ilutaimede jõudmine vabadikutallu võis võtta kaua aega. Vabadike võimalused kasvatatavate taimede valikul olid piiratud. Olulisteks teguriteks oli nt hind, kättesaadavus, vastupidavus, kasu, taimede isepaljunemisvõime.

19. saj taimematerjalist ja aedadest on viimasel ajal ilmunud palju kirjutisi, nii populaarseid kui populaarteaduslikke. Kas nende põhjal saab määratleda mõistet „talutaim“? M h Ulla Beyron on kirjutanud raamatud „Vanaema-aegsed lilled“ (1977), „Vanaema-aegsed potililled“ (1984) ja „Vanaema lilled“ (1989), Eva Burman andis 1989. a välja „Maarjalilled“. Raamatutes kujutatakse ajaloolisele taimematerjalile toetudes möödunud aegu, lapsepõlveidüllil, nendest õhkub igatsust endisaegse vabadikuelu järele.

19. ja 20. sajandi vahetusel muutusid aiad üha tavalisemaks nähtuseks ka väiksemate talude juures, jõukuse tõusuga suurenesid ka pinnad, kus kasvatati muud kui kasulikke taimi.

Me ei tea täpselt, millised ilutaimed kasvasid vabadikutalude maalapikestel, kuna vabadiku mõistet ei eksisteeri enam alates 1949. a ja vabadikutalud on maha jäetud või täiesti kadunud. Osa nendest kasutatakse täna sel päeval suvilana, aga suvilaomaniku majanduslikud võimalused erinevad suuresti vabadiku omadest. Vabadik oli vaene, töötas palju ja kõvasti, aga ümbritses end üllatavalt paljude ilutaimedega. Tuleb mees pidada, et erinevates riigi osades asuvatel vabadikukohtadel kasvatati ka erinevaid taimi.

4.3. Allikad, kust leida „talu- ja vanaema taimi“

Tõendeid talu- ja vanaema taimede kohta võib otsida kirjalikest allikatest, fotodelt ja maalidelt ning vanadest aedadest.

Vabadikotalude kõrgperiood oli Rootsis 19. saj. Põhja-Skånes tõi rahvastiku kasv kaasa paljude rohkem või vähem primitiivsete eluasemete ehitamise. Enamus nendest uusehitistest püsis lühikest aega, sest kõva ja kivist maapinda oli raske harida. Paljud inimesed kolisid tööstuspiirkondadesse või emigreerisid Ameerikasse. Nendest jäid järele mahajäetud vabadikukohad, kohaasemed ja muud jäänused nagu kiviaiad. Vahel leiame ka elavaid jäänuseid - lilli, nt nartsisse (*Narcissus pseudonarcissus*).

„Ei ole midagi kaunimat kui vana aia varemets rohu sees leegitsev tuliliilia. Ta seisab seal kui monument inimeste loomejõule ja iluigatsusele. Jõuliselt ja veenvalt annab ta meile lootust ka tuleviku suhtes. Liilia seisab seal kui tervitus vabadikunaiselt, ometi kadusid vabadikukohad juba 40 aastat tagasi!“

Mahajäetud aedades säilivad ka sirelid (*Syringa vulgaris*) ja karusmarjad (*Ribes uvarispa*). Mõned köögitaimed kaovad aga kiiresti. On ka tähele pandud, et vääristaimed, kui nende eest enam ei hoolitseta, võtavad sageli tagasi oma põhikuju.

Aga kohe tekkivad ka tõlgendusprobleemid. Me leiame füüsilisi jälgi taimedest, kes jäid konkurentsivõimelisena püsima. Aga aedades võidi ju kasvatada taimi, kelle jälgi me täna enam ei leia?

Lundquist esitab seoses rootsikeelse nimetuse „talutaimed“ määratlemisega asjakohase küsimuse: kas peaksime lähtuma vabadikukohtade inventeerimisel leitud füüsilistest tõenditest, tollasest sortimendist, pakkumisest või peaksime aluseks võtma need 19. saj lõpu vabadikukohad, mille aedade kohta on täpsed andmed olemas?

Probleemiks on ka asjaolu, et paljusid endisi talusid kasutatakse praegu suvilana või seal elatakse aastaringselt. Paljud taludes kasvanud taimed kaovad, kui nende eest ei hoolitseta, nt murtudsüda, mida loetakse üheks tüüpilisemaks talutaimeks. Endiste talude jaoks kujutavad ohtu ka üleskündmine, metsa istutamine ja karjamaana kasutamine.

Allpool kirjeldan mõningaid läbiviidud vabadikotalude inventuure.

Rootsi riiksdagi poolt bioloogilise mitmekesisuse konventsiooni täitmiseks 2000. a loodud „Kultuurtaimede mitmekesisuse programm“ (POM) uurib ja dokumenteerib, milliseid taimi leidub mahajäetud aedades ja vabadikukohtades ning kohapealsete inimestega vesteldes talletab suulisi mälestusi külade arengu ja majandustegevuse kohta, elusaatusi ja jutte.

Kolme aasta jooksul (2004-2006) viidi Västmanlandi maakonnas läbi projekt „Sirelid varemetses“. Keskendudes taimedele inventeeriti vanu vabadikukohti Lillhäradi ja Riddarhyttani kihelkonnas ning Tidö lossi lähedal. Eesmärgiks oli „elustada tükikest kultuuriajalugu“. Vanu fotosid võrreldi sama koha praeguse ilmega. Suurt rõhku pöörati leitud kultuurtaimedele.

Läbi viidi kolm osaprojekti, iga osaprojekti raames inventeeriti seitset kuni kümnet mahajäetud vabadikukohta ja koostati aruanded: "Karusmarjad või mage sõstar - mis sellest" (2004);

„Riddarhyttan - puhkuse ja rahu koht“ (2005); „Kultuurtaimed lossi varjus - 18. saj maalappidest Tidöl“ (2007). Kahe esimesena nimetatud osaprojekti tulemused on toodud lisades 3 ja 4.

Inventeerimise käigus kaardistati talude juurest leitud kultuurtaimed. Näib, et kõige rohkem leiti põõsaid nagu lumimarjad (*Symphoricarpos albus ssp laevigatus*), sirel (*Syringa vulgaris*) ja pajulehine enelas (*Spiraea salicifolia*). Tulemustest on näha, et karusmarjad (*Ribes uva-crispa*) on tavalised vanemates vabadikukohtades, aga uuemates kohtades on neid asendanud sõstrad. Ei leitud palju püsikuid, seda arvatavasti põhjusel, et hoolitsuseta jäänud püsikud kaovad ja mets tõrjub nad välja. Teine võimalik põhjus on, et püsikuid sel ajal lihtsalt eriti ei kasvatatudki. Erandiks on väike igihali (*Vinca minor*) (joonis 11 - orig lk 56), mis oli taludes, kus ta kasvas, levinud mitmele ruutmeetrile.

Ka Olle Svejdemyr viis läbi vabadikukohtade inventuure, uurides kultuurtaimi 31 mahajäetud talukohas Malexanderi kihelkonnas Östergötlandi maakonnas aastatel 1981-82, ja hiljem veel 26 mahajäetud talukohas aastatel 1983-84, samuti Malexandri kihelkonnas. Kuues inventeeritud talukohas taimejäänuseid ei olnud. Kõik vabadikuaiad olid kaua seisnud mahajäetuna ja kinni kasvanud. Neid oli mõjutanud inimese sekkumine, metsandus ja teedeehitus. Ettekujutus vanadest

taluaedadest ei ole täielik, kuna paljud tollal kasvatatud liigid on kadunud. Arvata võib, et vanades vabadikukohtades kasvatati ka üheaastasi ilutaimi, aga kuna need nõudsid rohkem tööd, eelistati ilmselt püsikuid.

Inventeerimisel leiti kõige rohkem sireleid, Svejdemyr leidis neid 37 taluaias uuritud 63 aiast. Koos magusa kirsi ja karusmarjadega oli sirel mahajäetud talukohtades kõige tavalisem taim. Lisas 5 on toodud Svejdemyri inventuuri koond.

Lena Gunnarssoni diplomitöök oli vabadikualude inventeerimine Skåne maakonnas, tulemusi saame lugeda töös "Vabadikuaiad Skånes" (1987). Inventeerimiseks valis ta pikemat aega elaniketa olnud vabadikualud. Nii võis olla kindel, et nt suvitajad ei ole aeda ümber teinud. Gunnarson inventeeris 11 talu, lisas 6 on toodud 9 talus leitud taimed. Kahe talu inventeerimise tulemused jätsin kõrvale, sest nendesse on hiljem taimi juurde toodud. Tavalisemateks taimedeks osutusid: õunapuu (*Malus domestica*), kreek (*Prunus domestica ssp insititia*), karusmarjad (*Ribes uva-crispa*), mesiputk (*Myrrhis odorata*), krookus (*Crocus sp*) ja nartsiss (*Narcissus pseudonarcissus*).

4.4. Millised taimed jäävad püsima

Projekti „Skåne maakonna flora“ teostamisel dokumenteeriti taimi, mis maastikult kadumas, projekti raames otsiti ka metsistunud aiataimi. Mõned inventeerijad olid eriti huvitatud vanadesse aedadesse allesjäänud kultuurtaimedest. 21. saj on leitud mitu korda rohkem taksoneid kui ühelgi varasemal perioodil. Kodunenud taksonite (liigid, mis on näidanud, et suudavad paljuneda) üldarv on üks asi, palju raskem on kindlaks teha, millal nad kodunesid. Sageli on see üsna võimatu. Võrreldes kodunenud taksonite arvu juhuslike (liigid, mis ise ei paljune, ükskõik kui kaua nad sel kohal on olnud) taksonite omaga näeme, et kodunenud taksonite arv kasvab palju aeglasemalt ja ühtlasemalt, 20. saj keskel on siiski mõningane kasv märgatav. Vähem kui 30%-l kunagi sisse toodud taksonitest on õnnestunud kohaneda ja nad on Skånes kodunenud. See osutab, kui raske on taimel uues kohas kohaneda.

Samal ajal kui uued taksonid on kohanenud, on teised maastikult kadunud, sageli inimese mõju või loodusressursside kasutamise tulemusel.

Meie flora muutub pidevalt. Mõned liigid muutuvad haruldaseks, teised jälle tavalisemaks, ilmuvad uued liigid, teised surevad välja. Mõningal määral on tegemist loomuliku protsessiga, aga ka inimese tegevus on flora koosseisule jättnud sügava jälje. Laias laastus võib kaasaegse inimtegevuse mõju floorale jagada nelja kategooriasse.

2. Tervete biotoopide ekspluateerimine ja muutmine lühikese aja jooksul, nt niitudega toimunu, või nt tee- ja raudteepeenrad.
3. Toitainete ringkäigu muutmine, pinnase happesust tõstvad heitmed.
4. Teadlik, aga vahel ka mitte kavatsuslik taimede sissetoomine teistest maadest.
5. Liikide levitamine maastikul, seemnete levitamine nt kingade ja riietega.

Nendele neljale kategooriale võib lisada võimalikud ülemaailmse kliimasoojenemise mõjud ja atmosfääri koostise muutumise. Veelgi keerulisemaks muudab loo asjaolu, et enamus taimi on teistest liikidest sõltuv, nt tolmeldajad, mükoriisaseened jm.

Kõige liigirikkamateks keskkondadeks on osutunud need, mida inimtegevus on enim mõjutanud, otsustades inventuuride aruannete järgi, mis toodud liiginimestikus „Skåne flora, liigid ja nende levik (2007).

Muutuste mõõtmiseks vajame kahe erineva ajaperioodi hinnanguid. Aga siin seab tihti piirid allikmaterjal. Usaldusväärse tulemuse saavutamiseks peaks hinnangute aluseks olevad andmed olema kogutud samal viisil ja sama pikkade ajaperioodide vältel. Viimane on oluline, et ei ülehinnataks liike, mis kergesti levivad uutele aladele.

Sama „indiviidina“ samas kohas kasvanud taimed on sageli metsistunud. Paljud kultuurtaimed on aretatud teatud omaduste saavutamiseks. See on toimunud ristamise ja valikuga, kusjuures esialgsete taimede omadused on olnud palju nõrgemini väljendunud kui aretatud aiataimedel. Kui aretatud taimed hakkavad jälle ise paljunema (eriti seemnetega paljunevad taimed), nagu talutaimed

sageli teevad, siis „pöörduvad“ nad pikapeale tagasi oma esialgse kuju juurde.

Meie kultuurtaimed on teadlike valikute ja soovitud omadustega taimede ristamiste tulemus.

Vanemad aiataimed seisavad lähemal metsikutele taimedele kui kaasaegsetele taimedele, ja neil võib olla alles võime looduslikult paljuneda ja edukalt umbrohuga konkureerida. Metsikute taimede geneetiline varieeruvus on suur, mis aitab muutustega toime tulla. Erinevate liikide omadused on erinevad nii väljanägemise, õitsemisaja, keemilise koostise ja mitme muu sisemise ja välise omaduse osas.

Bioloogiline mitmekesisus puudutab nii liikide arvu kui liigisiseseid vairatsioone.

Variatsiooniderikkus võimaldab taimi ümber asustada soojast kliimast põhjamaisesse kliimasse, kus pikad soojad suvepäevad ja külmad talved panevad taimede vastupidavuse proovile. Vanemate ja kohalike aiataimede hulgast leiame head materjali tuleviku taimearetuse tarbeks. Vanade kultuurtaimede kadudes kaotame suure hulga geenikombinatsioone, mis on olulised taimearetusele tulevikus. Ohtu bioloogilisele mitmekesisusele näeme terves maailmas. Seda märgiti 1992. a Rio konventsioonis bioloogilisest mitmekesisusest. Iga Rio konventsiooniga ühinenud riik vastutab kohaliku kliimaga kohanenud taimede säilimise eest.

Endistes taluaedades kaovad taimede jäänused, sest neid kohti enam ei harita ja nad on ammu maha jäetud. Lagendikud kasvavad täis või sinna istutatakse kuuski. Seepärast on oluline kiiresti inventuurid läbi viia, kuni veel on võimalik jälgi leida. Umbrohu ja võsa eemaldamisel võivad kõige vastupidavamad seemned, juured ja sibulad uuesti tärkata peale pikka puhkeperioodi maa sees. Aga peab siiski teadma, kuidas aed kunagi välja nägi, et mitte kogemata aeda ja säilinud taimematerjali hävitada.

Puittaimed

Vanades mahajäetud talukohtades kohtame kõige enam karusmarjapõõsaid (*Ribex uva-crispa*), viljapuid ja sireleid (*Syringa vulgaris*). Õunapuude puhul tuleb vahet teha aed-õunapuul (*Malus domestica*), metsistunud õunapuul ja mets-õunapuul (*Malus sylvestris*).

Aed-õunapuud asuvad just selles kohas, kuhu nad kunagi istutati. Aja jooksul muutub võra tihedaks, aga puud kannavad siiski vilja, mille sorti võib olla raske määratleda. Metsistunud õunapuud on kasvanud õunaseemnetest, mis idanenud krundil või selle läheduses. Nende viljad on väiksed ja hapud. Mets-õunapuu (*Malus sylvestris*) võib kasvada looduses. Seda võib ära tunda läikivatest lehtedest ja lehevartest ning asteldest okstel. Esineb ka metsistunud pirnipuid (*Pyrus communis*) (kasvanud pirniseemnetest). Pirnipuud ei ole nii tavalised kui õunapuud, aga leitud puud on sageli väga vanad. Sageli leitakse ka ploomi- ja kirsipuid. Esineb ka punaseid ja musti sõstraid, aga neil on raske loomade karjatamiskohtades püsima jääda, seevastu karusmarjapõõsad oma ogadega püsivad kõikidest meie kultuurtaimetest kõige paremini.

Majaõnne puud (istutati maja ette) jäävad tihti mitmeks aastaks püsima ja võivad mõnikord paljuneda. Tavaliselt istutati sissesõidu mõlemale poole puu. Sagedamini esinevad pooppuu (*Sorbus intermedia*), vaher (*Acer platanoides*) ja saar (*Fraxinus excelsior*). Rootsi lõunaosas oli levinud tamm, Kesk-Rootsis leiab seda vaid mõnes kohas. Enamus põõsaid on nagu puudki võimelised ellu jääma, nagu nt juba nimetatud sirel (*Syringa vulgaris*) ja ebajasmii (*Philadelphus coronarius*) (joonis 12 orig lk 59).

Omajuursed roosid võivad vanades talukohtades olla väga kangekaelsed ellujääjad. Isegi põhjapoolses Norrbotteni maakonnas Arvidsjauri piirkonnas leiame mahajäetud talukohtades metsistunud aiaroose. Aretatud sordid seevastu vajavad inimese hoolitsust. Üks roosidest, kel õnnestunud hästi ellu jääda, on metskibuvitsa (*Rosa majalis*) topeltvorm. Mõnes kohas võib leida kangujäänud, harva õitseva valge roosi (*Rosa x Alba*) eksemplare (joonis 13 orig lk 60). Vahel leitakse mahajäetud talukohtades näärelehiste kibuvitsa (*Rosa spinosissima*) (joonis 13) ja kurdlehist kibuvitsa (*Rosa rugosa*), need on tihti pärit üsna hilisest ajast.

Mahajäetud talukohtades on üsna palju lumemarja (*Symphoricarpos albus ssp laevigatus*) ja pajulehist enelast (*Spiraea salicifolia*). Vahel kohtab ka läätspuud (*Caragana arborescens*), mis on usutavasti suhteliselt hilja istutatud, neid on leitud 1930-40-ndatel maha jäetud taludest. Musta leedrit (*Sambucus nigra*) võib leida Mälareni orust lõuna poole jäävatel aladel.

Joonis 13 (orig lk 60). Täidisõieline näärelehine kibuvits (*Rosa spinosissima* Plena rühm) vasakul,

valge roos (*Rosa Alba* rühm Königin von Dänemark) paremal.

Ühe- ja mitmeaastased taimed

Mahajäetud aedades võib ühe- ja kaheaastaste taimede ning püsikute vaheline piir olla üsna hägune ja ka kirjanduses kohtab selle kohta vastakaid arvamusi. Põhjuseks on see, et ühe- ja kaheaastasteks nimetatavad taimed suudavad mitu aastat elus püsida energiat kokku hoides ja mitte õitsedes. Nende seemned võivad ka olla võimelised mullas puhkeperioodi veetma enne idanemist. Kahtlused valitsevad järgmiste lillede osas: sõrmkübar (*Digitalis purpurea*) (joonis 14 orig lk 60), habemelk (*Dianthus barbatus*) ja harilik öölill (*Hesperis matronalis*)

Tundub, et püsikutest on mahajäetud aedades kõige paremini hakkama saanud kurekell (*Aquilegia vulgaris*). Samuti esineb tihti seebilille (*Saponaria officinalis*) liht- ja topeltvorm, kurekellukas (*Campanula rapunculoides*), kerakellukas (*Campanula glomerata*), sinilav (*Polemonium coeruleum*), loitev tulinelk (*Lychnis chalconica*), väike igihali (*Vinca minor*) ja roomav kukehari (*Sedum spurium*). Mõne taime kohta teame kindlalt, et neid taludes kasvatati, kuigi jälgi ei ole leitud, nt murtudsüda (*Lamprocapnos spectabilis*), pojeng (*Paeonia* sp). Üksikud pojengid on erandlikult siiski tänu soodsatele tingimustele püsinud 60-70 aastat.

Vahel leitakse suurel hulgal kanada kuldvitsa (*Solidago canadensis*), õiekat astart (*Aster novi-belgii*) ja lupiine (*Lupinus polyphyllus*). Birgitta Carlberg ei usu, et neid kasvatati esialgses vabadikotalus, tema arvates on need uuemast ajast pärit ja võivad olla tõendiks, et kohta hariti ka peale 1950-ndaid aastaid.

Köögilijad

Tervest reast köögiviljadest on võimalik leida jälgi vanades aedades. Murulauk (*Allium schoenoprasum*) ja rabarber (*Rheum rhabarbarum*) jäävad konkurentsisis üsna kiiresti alla, kuigi murulauk suudab siiski kõvas ja kuivas pinnases püsima jääda, kui teiste taimede konkurents ei ole väga tugev. Mädarõigas (*Armoracia rusticana*) saab pisut paremini hakkama, aga aja jooksul kaob temagi, ilmselt hiljemalt 30 aasta möödudes. Humal (*Humulus lupulus*) seevastu saab väga hästi hakkama, samuti mesiputk (*Myrrhis odorata*) ja koirohi (*Artemisia absinthium*). Selles seoses on huvitavaks taimeks naat (*Aegopodium podagraria*). Seda saab kasutada köögiviljana ja on mõeldav, et naadid, mis meie jaoks täna on raskesti hävitatavad umbrohud, on pärit kunagistest haritud kasvukohtadest. Naat tõrjub küll mõned taimed välja, aga ka kaitseb mõnda taime, eeskätt meeldib naatide seltskond kevadistele sibullilledele.

Sibultaimed

Mahajäetud talukohtades kasvavad tihti erinevad sibultaimed. Sibul parandab taime ellujäämisvõimalusi. Carlbergi järgi jäävad sibultaimedest kõige paremini püsima tuliliilia (*Lilium bulbiferum*), kobarhüatsint (*Muscari botryoides*), kollane nartsiss (*Narcissus pseudonarcissus*), valge nartsiss (*Narcissus poeticus*) ja silla (*Scilla sibirica*). Tulbid (*Tulipa* spp) kaovad tavaliselt üsna kiiresti, aga mõnel juhul võivad kaua püsida. Kirjut liiliat (*Lilium martagon*) võis esialgu leida vaid mõisaparkides ja mujal kõrgema klassi aedades, ent kuna seda on kerge kasvatada, leiab seda mõnes kohas ka taluaedades. Ruuge päevaliilia (*Lilium? fulva*) võib metsistununa kaua püsida, aga lakkab mõne aja pärast õitsemast.

Ronitaimed

Rootsi lõunaosas on leitud palju aastaid püsinud kuslapuid (*Lonicera caprifolium*).

Tara-seatappi (*Calystegia sepium*) loetakse tänapäeval umbrohuks, aga seda kasutati varem ilutaimena. Kasvatati ka luuderohu (*Hedera helix*). Tara-seatapp on enamikes kohtades püsima jäänud, aga luuderohul on raske ise hakkama saada, eeskätt põhja pool, Lõuna-Rootsi mahajäetud talukohtades on ta tavaline. Teine tavaline taim on koeranaeris (*Bryonia alba*) (joonis 15 orig lk 61).

Kodumaised dekoratiivsed taimed

Kodumaisi taimi kohtame sageli vanade eluasemete juures. Tekib küsimus, kas nad kasvavad sel kohal looduslikult? Või toodi ilusamad taimed mujalt ja istutati enda krundile? Sellisteks taimedeks on nt nurmenukk (*Primula veris*) (joonis 16), kukehari (*Hylotelephium ssp maximum*) ja maarja-sõnajalg (*Dryopteris filix-mas*). Upplandi maakonnas leitakse vanade majaasemete juurest tihti lodjapuud (*Viburnum opulus*). Maitsetaimedest kohtame sageli köömneid (*Carum carvi*) ja nääri

(*Pimpinella saxifraga*).

4.5. Mõisted „vanaema taim“ ja „talutaim“ - millised taimed nendesse kategooriatesse kuuluvad?

Ulla Beyron kirjutas 1977. a raamatu „Vanaema-aegsed lilled“ eesmärgiga aidata huvilistel valida „talutaimi“ ning tutvustada natuke nende ajalugu. Oma raamatus kirjeldab ta „viitkümmet kõige tähtsamat ja vanemat taime“. Eesõna lõpeb sõnadega: „Paljud vanaema-aegsed lilled võivad ja peavad saama meie lilledeks!“. Ta väidab samuti, et kui tal tuleks valida vaid kaks „talulille“, ei oleks see raske. Nendeks oleksid käoking (*Aconitum x cammarum*) ja tuliliilia (*Lilium bulbiferum*) (joonis 17 orig lk 63)

Lena Gunnarsson, „Skåne taluaiad“ (1987) autor, küsis Ullalt, kuidas ta valis välja taimed oma ilusasse ja toredasti kirjutatud raamatusse. Miks võttis ta raamatusse nt rebasheina, aga mitte pajulehist enelast, väikest igihalja ega mesiputke? Ulla vastas:

„Olen sinuga täiesti nõus rebasheina koha pealt mahajäetud talude ja maakohtade osas, aga vaata, ma olen ju Stockholmi tüdruk ja mäletan, et nt Kungsträdgårdeni ja Humlegårdeni pargis istutati selliseid taimi peenardesse, ja nad olid seal nii tüütud. Neid toredaid asju - ka kollast ja punast kannat- kasutati seal hingetutes kroonulikes kompositsioonides, mida ma südamest põlgan.

Sellepärast võtsin ma raamatusse „vanaema aegadest“ pärit rebasheina. Ja raamatusse võisin võtta vaid 50 taime - raske oli valida väga paljude taimede vahel. Paljud „oma“ talutaimed valisin lihtsalt mälule toetudes ning uuesti mitmeid kohti küllastades ja seepärast, loodan ma, on minu raamat isiklikuma loomuga kui paljud võib-olla õpetlikumad lilleraamatud.“

Siinkirjutaja arvates paneb Ulla oma raamatus võrdusmärgi „talu- ja vanaema taimede“ ja üldse vanaaegsete õitsvate taimede vahele. Ulla Beyron soovib järgmisi „talutaimi“.

[Järgneb tabel orig lk 64 ja 65.]

Joonis 18 (orig lk 64) Idamagun (*Papaver orientale*), ilus õienupust kuprani, ka lehestik on pilkupüüdev. Ulla Beyron on idamaguna võtnud oma talutaimede raamatusse.

Karin Berglund kasutab ühes artiklis mõistet „vanaema taim“:

„Üks lill, millele ma varem kunagi ei mõelnud, aga ilma milleta nüüd kuidagi ei saa, on tsinnia või pruudisõlg. See on tõeline vanaema taim. Õis on ümmargune nagu karikakral, aga hoopis teistsugune. Seda on erinevates küllastunud värvides kuldoranžist sügavroosani, ka lavendlivärvi. Sordist sõltuvalt kasvab 20 kuni 75 cm kõrguseks.“

Raamatus „Päränd“ (1996) tõdetakse, et mahajäetud taludes kaovad taimede jäänused. Legendikud on kinni kasvanud või kuuski täis istutatud. Seepärast on tähtis inventuurid kiiresti läbi viia, kui veel on võimalik mõned jäljed üles leida. Kui maa puhastada umbrohist ja võsast, võivad kõige vastupidavamad seemned, juured ja sibulad targata peale pikka puhkeaga maa sees. Oluline on siiski teada, milline aed varem välja nägi, muidu võib ekslikult hävitada aia, kus veel säilinud taimematerjali.

Ajakirjas „Meie maja“ (2001) kirjutab Inger Palmstierna pealkirja all „Vanaema õitsev lemmik“: „On olemas palju „vanaema taimi“, mida me seostame vanade taluaedadega. Mõned taimed on taas populaarseks muutunud, nt pojengid, mille sortiment suureneb aianduskauplustes iga hooajaga. Paljusid vanaaegseid taimi on hõlbus hooldada, kui nad õigesse kohta istutada.“

Edasi kirjutab ta, et vanaaegne ruuge päevaliilia (*Hemerocallis fulva*) ning väikeseõieline kollane päevaliilia (*Hemerocallis* sp) „olid vanaema aias olemas“. Murtudsüda (*Lamprocapnos spectabilis*) kasvas paljudes taluaedades 19. saj alates. Loitvat tulinelki (*Lychnis chalcidonica*) nimetab ta taluaia „klassikaks“.

Nendes kahes artiklis toodud näidetest teen ma järelduse, et pannakse võrdusmärk „vanaema taime“ ja vanaaegsete õitsvate taimede vahele. Kas on üldse erinevust mõistete „talutaim“ ja „vanaema taim“ vahel? Kui jah, siis ehk „vanaema taim“ on eeskätt ilutaim ja „talutaim“ võib olla nii kasulik kui ilutaim? Talutaim mõistega on lihtsam, vanaema taime kohta tõendeid ei ole võimalik leida, tuleb lihtsalt uurida, millal seda mõistet rahvasuus kasutama hakati.

Kas mõiste „vanaema taim“ võeti kasutusele, et tekitada tundeid ja manada silme ette nt meeldivaid mälestusi, romantikat, idüllit, midagi vana ja turvalist, lapsepõlve, kus õhus heljuvad suvelõhnad ja -maitset?

5. Ettepanekud Ürdiaia sõprade seltsi ürdiaia edasiseks arendamiseks.

Hooldusplaan

Aia hooldusplaan peab hõlbustama aia eest hoolitsemist ja kindlustama, et aed oleks ka edaspidi ilus, inspireeriv ja hästi hooldatud. Hooldusplaan annab ka võimaluse ära kasutada ühingu liikmete pädevust. Hooldusplaanis kirjeldatakse aias aasta jooksul tehtavaid töid, määratakse kindlaks, milline taimematerjal igas osas peab paiknema, milliseid üheaastaseid taimi külvatakse ning külvamise aeg, milliseid puid ja põõsaid on vaja lõigata ning millisel aastaajal lõikamine tuleb ette võtta.

Olemasolevate aiaosade edasiarendus

Jätkata vahepeal kadunud taimede taasistutamist Rolf Erixsoni ideede ja plaani järgi. Jätkuvalt jälgida keskaegse taimematerjali ja mõistete „talutaim“, „vanaema taim“ ja „talu- ja vanaema taim“ vallas toimuvaid uuringuid. Välja töötada selged ja teaduslikud määratlused ning infotahvlitele panna kirja, milliseid taimekategoriaid erinevates aia osades näidatakse. Seda on eriti vaja lääne- ja idapoolsete peenarde jaoks. Kui taimesildil oleks kirjas ka aastaarv, mil taim Rootsisis introductseeriti, annaks see külastajaile ja aktiivsetele liikmetele rohkem teadmisi ja tõstaks teadlikkust meie kultuurtaimede ajaloost.

Edasiarendus - köögiviljaia rajamine

Ürdiaia sõprade ühing teeb koostööd restoraniga Munkkällan ja Riigi kinnistuametiga (ürdiaiaaluse maa omanik). Restoranil on oma maitsetaimede kvartal, mida ühing hooldab. Riigi kinnistuametile kuulub ka keskaegse mungaaia alune maa, mis asub ürdiaia kõrval. Minu meelest oleks kõigile kolmele kasulik oma koostööd laiendada. Kui aedades oleks alati näha aednikku, saaksid külastajad koha peal küsimusi esitada. Sama isik oleks ka vastutav põhilise hoolduse ning nii ürdiaia kui mungaaia järelevalve eest.

Sellise koostöö tekkimisel võiks uurida võimalusi keskajast inspireeritud kapsaaia (köögiviljaia) rajamiseks. Restoran saaks kasvuhooajal pakkuda omaenda lehtköögivilju, see oleks minu meelest suurepärase turundusargument ajal, mil nõutakse omamaiseid, võimalikult tarbimiskoha lähedal kasvanudprodukte. Aiandus- ja ajaloo huviliste Vadstenasse meelitamiseks oleks keskaegsest kapsaaiast inspireeritud köögiviljaaed hea turundusargument.

6. Arutelu

Milline on ürdiaia taimesortiment täna?

Inventeerisin ürdiaeda ühe kasvuperioodi vältel, juuni-september 2009, lisaks külastasin aeda üks kord aprillis ja teine kord mais 2009, et uurida kevadtaimi. Selle alusel koostas taimenimestiku (tabel 1). Oleks olnud parem, kui inventeerimisperiood oleks kestnud terve aasta, siis oleks olnud kindel, et kahe silma vahele ei jäänud ükski taim, mis vegeteerib ja/või õitseb talvel, hilissügisel või varakevadel. On taimi, mida peale õitsemist ei ole palja silmaga näha, seepärast on oluline inventeerida regulaarselt kogu aasta vältel, et ka need taimed kahe silma vahele ei jääks. Selline taim on nt kullerkupp (*Trollius europaeus*). Olukorra muudab veel keerulisemaks asjaolu, et mõned taimed võivad erinevatel põhjustel vegeteerimise ja õitsemise vahele jätta. Nad võivad olla aasta või mitu aastat puhkeseisundis maa sees, ja seejärel, kui tingimused on sobivad, taas ellu ärgata, nt sõrmkübar (*Digitalis purpurea*). Seda silmas pidades oleks huvitav teha korduvaid inventuure, mille tulemusi siis omavahel võrrelda.

Millised on keskaegsed taimed?

Avastasin üsna kiiresti, et mõiste „keskaegne aed“ ei tähendanud keskaja inimese jaoks sama, mis tänapäeva inimese jaoks. Seepärast hakkasin uurima mõningaid keskaegseid aiatüüpe, mille nimetuses sisaldus rootsikeelne sõna „gård“ ning nendes kasvatatavaid taimekategoriaid. Kasvatatud taimeliike uurides leidsin, et igat liiki allikmaterjali (arheoloogia, illustratsioonid ja maalid, kirjalik materjal ja jäänuktaimed) tuleb suhtuda äärmiselt kriitiliselt. Seepärast tõusid keskaegsete taimede uuringu keskmesse just allikakriitilised aspektid, mis minu jaoks oli ootamatu, aga väga õpetlik tulemus. Allikakriitilisi küsimusi on palju. Kas me tõesti oleme kindlad, et mõnda taimet Rootsisis keskajal kasvatati, kui see taim esineb ühes või mitmes allikmaterjalis? Minu vastus sellele küsimusele on eitav. Samuti olen töö käigus mõistnud, et erinevate distsipliinide vaheline koostöö parandab tulemuste usutavust. Teema on lai ja raskesti haaratav nagu ka allikad ja nende

usaldusväärsus. Ja ka kuna elavate jälgede leidmine sellest ajast on peaaegu võimatu, tuleb leppida, et uurimine edeneb aeglaselt. Liiga kiirete järelduste tegemine võib varem või hiljem viia selleni, et meil tuleb mitu sammu tagasi astuda.

Millised on talu- ja vanaema taimed?

Ma ei leidnud kindlat mõistete „talutaim“, „vanaema taim“ või „talu- ja vanaemataimed“ määratlust, kuigi neid mõisteid tavaliselt rahvasuus kasutatakse. Mõiste „talutaim“ tähendusest on hõlpsam aru saada. Usutava hüpoteesi järgi on tegemist on taimedega, mida kasvatati vabadikotaludes ajal, mil vabadikotalud oli levinud, 18. saj lõpust kuni 19. saj teise pooleni. Vastupidiselt keskaegsetele taimedele on talutaimedest võimalik leida elavaid jälgi vanades taluaedades, mida on ka tehtud mahajäetud taluaedade inventeerimise käigus. Siiski tuleb olla allikakriitiline, kuna mitmed asjaolud võivad kaasa tuua eksitavad tulemused. Nt tekkivad küsimused nagu: kas kasvatati ka teisi taimeliike peale leitute, mis lihtsalt ei suutnud paljuneda või koha peal ellu jääda? Kas taimed on ilmunud sellele kohale meie dokumenteeritavast perioodist hiljem?

Arvan, et vastus mõlemale küsimusele on jaatav, arvatavasti kasvatas vabadik tervet hulka üheaastaseid taimi nagu ka mitmeaastaseid ning puittaimi, mis oma omaduste tõttu ei jäänud ellu, kui aia eest enam ei hoolitsetud. Kindlasti leiame ka taimi, mis mingil põhjusel on sellele kohale sattunud dokumenteeritavast perioodist hiljem.

Mõiste „vanaema taim“ üle arutlemine on raskem, ehk just „vanaema“ sõna pärast, mis tekitab meis kõigis erinevaid assotsiatsioone. Samal ajal leidsin, et tavaliseks assotsiatsiooniks on vanaaegsed taimed, mis on ka kergesti mõistetav.

Kui üldse on mingit erinevust mõiste talutaim ja vanaema taim vahel, siis võib-olla vanaema taim on eeskätt ilutaim ja talutaim võib olla nii kasulik taim kui õitsev taim? Uuritud allikmaterjalid võivad leida sellekohaseid viiteid. Sellisel juhul tekib jällegi küsimus, kas mõiste vanaema taim võeti kasutusele tekitamiseks ettekujutust värviküllasest taluaiast täis vanaaegseid õitsvaid taimi? Veel tekkis töö käigu küsimus: mis mahub tegelikult mõiste „ilutaim“ alla? Ja kus läheb piir ilutaim ja kasuliku taime vahel? Need küsimused võiksid olla aluseks huvitavatele töödele tulevikus.